

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1215/170-179/છ, તા. 23-03-2016—થી મંજૂર

ગુજરાતી

(દ્વિતીય ભાષા)

ધોરણ 9

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.

હું: મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું: સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું: મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું: મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર – 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી મનસુખ સલ્લા

લેખન-સંપાદન

ડૉ. રમેશ પંડ્યા (કન્વીનર)

ડૉ. પિંકીબહેન પંડ્યા

ડૉ. અજયસિંહ ચૌહાણ

શ્રી હેતલબહેન નાયક

ડૉ. સંતોષ દેવકર

ડૉ. રામદેવસિંહ ગોહિલ

શ્રી નસીમબહેન પઠાણ

શ્રી મમતાબહેન શર્મા

સમીક્ષા

શ્રી હાર્દિક બ્રહ્મભટ્ટ

ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર પટેલ

ડૉ. લીલાભાઈ કડછા

શ્રી હર્ષદભાઈ શાહ

શ્રી ભારતીબહેન જાની

શ્રી સાધના જોષી

શ્રી નરેન્દ્ર જીવાણી

શ્રી રોહિણી ભટ્ટ

શ્રી સ્વાતિ રાવલ

શ્રી સ્મિતા દવે

સંયોજન

ડૉ. કિષ્ના દવે

(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેન શાહ

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લિમ્બાયીયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણવિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર કરાયેલા જુદા જુદા વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ ધોરણ 9, ગુજરાતી(દ્વિતીય ભાષા)નું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સ્તરે અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. લેખક-સંપાદક સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રતની નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. લેખક-સંપાદકોએ રાજ્યનાં પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજજ્ઞો દ્વારા સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષાના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મંજૂરી-ક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી-અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

નવા અભ્યાસક્રમમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિ અને લેખન અંગેની વિગતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભાષાની ખૂબીઓ સમજે અને વધુ મહાવરો કરે તથા તેમની સંવેદનશીલતા કેળવાય તેવી કૃતિઓ પસંદ કરવા અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. શિક્ષક વર્ગખંડમાં કૃતિ રજૂ કરતી વખતે કઈ કઈ કાળજી લે તે અંગેની વિગતો પણ આ વખતે ઉમેરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

પી. ભારતી (IAS)

નિયામક

તા. 04-11-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016, પુન:મુદ્રણ : 2017, 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી, નિયામક.

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-(ક)

અનુક્રમણિકા

1. છપ્પા	(છપ્પા)	અખો	1
2. પરોપકારી મનુષ્યો	(હાસ્યનિબંધ)	વિદ્યાબહેન નીલકંઠ	3
3. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી	(ઊર્મિગીત)	ખબરદાર	8
4. સિંહનું મૃત્યુ	(નવલકથાખંડ)	ધ્રુવ ભટ્ટ	11
5. તું તારા દિલનો દીવો	(ઊર્મિકાવ્ય)	ભોગીલાલ ગાંધી	15
6. ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય	(નિબંધ)	ફાધર વાલેસ	17
● વ્યાકરણ : એકમ-1 (સમાનાર્થી, વિરુદ્ધાર્થી, સ્વર-વ્યંજન, જોડણી)			21
7. નવસર્જનની વાટે	(ગીત)	બાલમુકુન્દ દવે	30
8. આભાર	(સોનેટ)	ઉશનસ્	32
9. પારખું	(એકાંકી)	જયંતિ દલાલ	35
10. એ લોકો	(કાવ્ય)	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	44
11. વારસાગત	(લઘુકથા)	દુર્ગેશ ઓઝા	47
● વ્યાકરણ : એકમ-2 (લિંગ, વચન, અનુગ, નામયોગી, સંધિ)			50
12. તો જાણું	(ઊર્મિગીત)	સુરેશ દલાલ	66
13. ઘડવૈયા	(રેખાચિત્ર)	નાનાભાઈ જેબલિયા	69
14. મારું તારું !	(ગઝલ)	રાજેન્દ્ર શુક્લ	73
15. સો ટચનું સોનું	(ટૂંકી વાર્તા)	સુધા મૂર્તિ	76
16. ગોકુળમાં આવો તો	(ઊર્મિગીત)	માધવ રામાનુજ	80
17. છબી ભીતરની	(સંસ્મરણ)	અશ્વિન મહેતા	83
● વ્યાકરણ : એકમ-3 (વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, સંયોજક, વિરામચિહ્નો)			87
18. દીકરીની વિદાય	(ગીત)	અનિલ ચાવડા	97
19. પંખીલોક	(લલિત-નિબંધ)	મણિલાલ હ. પટેલ	99
20. હરિ ! આવોને	(લોકગીત)	સંકલિત	103
21. પ્રાણીઓનું ગોકુળ	(આત્મકથા-અંશ)	પ્રકાશ આમટે	105
22. લઘુકાવ્યો	(દુહો, મુક્તક, હાઈકુ)	હસમુખ પાઠક, રાવજી પટેલ	110
23. પ્રેરક પ્રસંગો	(ગદ્ય)	સંકલિત	113
● વ્યાકરણ : એકમ-4 (સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત)			116
● પૂરક વાચન ●			
1. એટલામાં રાજી !	(પ્રકૃતિ-કાવ્ય)	રમણિક સોમેશ્વર	128
2. અભિનય સમ્રાટ : ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી	(ચરિત્ર-નિબંધ)	કનૈયાલાલ ભટ્ટ	129
3. ઉપમન્યુ	(કથાવાર્તા)	નાનાભાઈ ભટ્ટ	131
4. જન્મી રહેલા બાળક અને ભગવાન વચ્ચેનો સંવાદ !	(સંવાદ)	ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા	135

અખો અમદાવાદ પાસેના જેતલપુરના વતની હતા. તેમણે ‘બ્રહ્મલીલા’, ‘સંતપ્રિયા’, જેવી હિન્દીમાં પણ કવિતાઓ લખી છે. ‘છપ્પા’ તેમનું સમર્થ સર્જન છે. ‘અખાના છપ્પા’, ‘અખેગીતા’, ‘અનુભવબિંદુ’, ‘બ્રહ્મલીલા’, ‘કૈવલ્ય ગીતા’, ‘પંચીકરણ’, ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ એમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ છે. તેઓ જ્ઞાની કવિ તરીકે વિખ્યાત છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘જ્ઞાનના ગરવા વડલા’ તરીકે જાણીતા, જ્ઞાની કવિ અખાની આ બે છપ્પા સ્વરૂપની રચનાઓ છે. જેમાં તેમણે સમાજના રૂઢિચુસ્ત, ઢોંગી, બાહ્ય દેખાવવાળા લોકો પર સબળ, ધારદાર કટાક્ષ કર્યો છે. પ્રથમ છપ્પામાં સમાજમાં જોવા મળતા બે પરસ્પર વિરોધી જૂથોની વાત કરી છે. તેમાં રૂઢિચુસ્ત જૂથ નવીન વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી અને નવી વાત કરનારને દબાવી દે છે. બીજામાં બાહ્યાચારોમાં રાચતા પાખંડી, ઢોંગી લોકો પર કટાક્ષ કર્યો છે. આવા લોકો મૂરખ છે. એટલે જ તેઓ હીરાને મૂકી પાણો પસંદ કરે છે.

1. એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સનાન, તુલસી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
2. જ્યાં જોઈએ ત્યાં કૂડેકૂડ, સામાસામી બેઠા ઘૂડ
કો આવી વાત સૂર્યની કરે, તે આગળ લેઈ ચાંચ જ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા?
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડે પહાણ.

(‘અખાના છપ્પા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

કૂડેકૂડ છલ, કપટ, પ્રપંચ, કૂડકપટ ઘૂડ ધુવડ ઉત્પાત દુઃખ, તોફાન, અહીં ખોટી માન્યતા સૂર્ય રવિ, ભાનુ, આદિત્ય

વિરુદ્ધાર્થી

દેવ દાનવ ડાહ્યા ગાંડા

તળપદા શબ્દો

પહાણ પથ્થર સનાન સ્નાન મૂરખ મૂર્ખ દેખી જોઈને

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) એક મૂર્ખને કેવી ટેવ છે?

(A) દરેક પથ્થરને ભગવાન માનવા લાગે છે.	(B) તુલસીનાં પાન તોડે છે.
(C) પાણી જુએ ત્યાં સ્નાન કરવા બેસી જાય છે.	(D) ઉપરના A - B - C ત્રણેય.
- (2) અખો ઈશ્વર અંગે માને છે કે....

(A) ઈશ્વર ઘણા બધા છે.	(B) ઈશ્વર એકથી વધારે છે.
(C) ઈશ્વર એક અને માત્ર એક જ છે.	(D) ઈશ્વર જેવું કશું નથી.

- (3) સૂર્યના પ્રકાશનો અસ્વીકાર કોણ કરે છે?
 (A) જ્ઞાની (B) ઘુવડ (C) કબૂતર (D) ડાહ્યા માણસો.
- (4) જ્યાં જોઈએ ત્યાં બધે જ શું દેખાય છે?
 (A) કૂડેકૂડ (કપટ) (B) નિખાલસતા (C) પ્રકાશ (D) ડહાપણ
- (5) મૂર્ખ કઈ વસ્તુ ત્યજીને પથ્થરને ઉપાડે છે?
 (A) ઘુવડ (B) તુલસી (C) હીરો (D) પાણી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અખો કોને મોટો ઉત્પાત ગણાવે છે?
 (2) સૂર્યની વાત કરનારને ઘુવડ શો જવાબ આપે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના છ-સાત વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અખાના છપ્પામાંથી તમને શું જાણવા મળ્યું? વિગતે લખો.
 (2) જ્ઞાની હોવાનો દેખાવ કરતાં અજ્ઞાનીઓ વિશે અખાના વિચારો વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- અખાના જીવન વિશે જાણી એના જીવનના મહત્ત્વપૂર્ણ વળાંક વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- અખાના છપ્પા મેળવી કંઠસ્થ કરો.
- તમને કોઈ માણસમાં જોવા મળેલી મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે તમે તેમને શું કરવાનું સૂચવશો તે જણાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- સંસારમાં અજ્ઞાની અને ધૂંધળી સમજ ધરાવનારા માણસો હોય છે જે બીજાના જ્ઞાનને સહન કરી શકતા નથી. એ માટે કવિએ કરેલ ‘ઘુવડ’ શબ્દની પસંદગી કેવી સચોટ છે તે જુઓ.
- ‘ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત?’ એકેશ્વરવાદનો મહિમા અખો અહીં એક જ પ્રશ્નથી સમજાવે છે. ત્રીખા પ્રશ્નથી, કટાક્ષથી કવિ ધારદાર રીતે લોકોની ખામી તરફ ઈશારો કરે છે.
- છપ્પામાં છ પદ હોય છે. ટૂંકાણથી વિષમતા કે વિરોધાભાસ રજૂ કરવા માટે કવિએ અહીં ઘુવડ અને સૂર્ય, હીરો અને પથ્થર જેવા બે સામા છેડાનાં પ્રતીકો લઈ છપ્પો અસરકારક બનાવ્યો છે તે જુઓ.
- છપ્પાની કેટલીક ચોટદાર પંક્તિઓ સમયાંતરે રૂઢ થઈને કહેવત બની જાય છે તે છપ્પાની અસરકારકતા સાબિત કરે છે. અહીં પણ એવી પંક્તિઓ છે તે જુઓ –
 (1) મૂકી હીરો ઉપાડે પહાણ (2) પથ્થર એટલા પૂજે દેવ (3) સામાસામી બેઠા ઘૂડ
- અખો જેને ‘મોટા’ કહે છે તે હીરો છોડી પથ્થર પકડે એવા છે તે વક્રોક્તિ સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પોતાના વિચારોમાં સંકુચિતતા રાખનાર બીજાના સારા વિચારોનો સ્વીકાર નથી કરી શકતો. આવી ઘુવડવૃત્તિ સામે વિદ્યાર્થીઓને સભાન બનાવવા.

માત્ર કર્મકાંડ કે દૈનિક ધાર્મિક ક્રિયાને જ ધર્મ સમજીને જીવનારો ખૂબ મોટો વર્ગ આપણા સમાજમાં છે. સાચો ધર્મ એ માનવધર્મ છે. તે સમજાવવા નીચે દર્શાવેલી ઉક્તિઓની ચર્ચા કરવી :

- બીજાને મદદરૂપ થવું.
- કોઈને છેતરવા નહિ.
- બીજાનું લઈ લેવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું.

આ પ્રકારનાં વિચારબીજોનું વાવેતર કરી વિદ્યાર્થી સારો માણસ બને તેવું દિશાસૂચન કરવું. શિક્ષક પોતાના આચરણ દ્વારા વધુ શ્રેષ્ઠ રીતે આ વિચારનું સંક્રમણ કરી શકે છે.

●

વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓએ બી.એ. સુધીનું શિક્ષણ ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ‘ફોરમ’, ‘ગૃહદીપિકા’, ‘નારીકુંજ’, ‘જ્ઞાનસુધા’ તેમના લેખસંગ્રહો છે. ‘પ્રો. ધોંડો કેશવ કર્વે’ ચરિત્ર તેમણે લખેલું છે. ‘હાસ્યમંદિર’માં તેમના હાસ્યલેખો છે. ‘સુધાહાસિની’, ‘હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન’ એ તેમનાં અનુવાદનાં પુસ્તકો છે.

આ હાસ્યનિબંધમાં પારકાની મુશ્કેલી જોઈને વણમાગી સલાહ આપનારા લોકોને કારણે સર્જતી તકલીફોનું નર્મ-મર્મ ગદ્યમાં નિરૂપણ છે. દરદીનું અને દરદનું જે થવું હોય તે થાય પણ પોતે બતાવેલો ઉપાય જ ઉત્તમ છે અને તે કરવાથી રોગ તરત જ ભાગી જશે એવો દાવો અનેક ઓળખીતા - વણઓળખીતા લોકો કરતા જ હોય છે. આવા લોકોની સલાહને અનુસરતાં સર્જતી વરવી સ્થિતિનું હાસ્યપૂર્ણ નિરૂપણ આ નિબંધના કેન્દ્રમાં છે. આંજણીના નિવારણ માટે અપાયેલી અનેક સલાહોનું રસપ્રદ નિરૂપણ અહીં છે. આ હાસ્યનિબંધ દ્વારા માનવ સ્વભાવમાં રહેલી શિષ્યામણ આપવાની વૃત્તિનો પરિચય મળે છે.

મને એક વાર આંજણી થઈ હતી. બે-ત્રણ દિવસ મેં કાંઈ ઈલાજ કર્યો નહીં. એમ જાણ્યું કે મટી જશે. એમાં શું ભારે દરદ છે? પરંતુ આંજણીએ બહુ પીડા કરવા માંડી એટલે અમારા ઘરના દાકતર પાસે ગયો. તેમણે કહ્યું, “એના પર કાંઈ લગાડવાની જરૂર નથી. પાકે એટલે મારી પાસે આવજો. હું નસ્તરથી ફોડીશ. એક થઈ છે તેમાં કાંઈ ફિકર નહીં. ફરી થશે તો પીવાની દવા હું લખી આપીશ. બહુ પીડા થાય તો શેક કરજો.”

હું ઘેર આવ્યો ત્યારે અમારા કુટુંબના એક મિત્ર મને મળવા આવેલા હતા. તેમણે કહ્યું, “ભાઈ ક્યાં જઈ આવ્યા? આ આંખે શું થયું છે?” મેં ઉત્તર દીધો. “આંજણી થઈ છે, માટે દાકતર પાસે ગયો હતો. પણ, દાકતર કહે છે એને છેડશો નહિ. એની કાંઈ દવા નથી. બીજી થશે તો પીવાની દવા આપીશ.” આટલું સાંભળતાં અમારા એ મિત્ર ક્રોધે ભરાઈ ગયા. “હરામખોરો! દાકતરોને સરકાર ગાંસડા ભરીને મફતનો પગાર ખવડાવે છે. વળી કહે છે કે એની કાંઈ દવા જ નથી ત્યારે એના ભણતરમાં શું પૂળો મૂકવાનો છે? અને કહે છે કે બીજી થાય ત્યારે આવજો. બીજીની વાટ જુઓ, ને એ ભાઈસાહેબને ત્યાંથી પીવાની દવા લાવો, કે એમનાં ગજવાં ભરાય. એમાં દવા પીધે શું થાય? તમે પણ ભલા માણસ છો. એક કોડીનું ખરચ નથી. તુવેરની દાળ ઘસીને ચોપડી દો એટલે નરમ પડી જશે.”

મેં કહ્યું, “દાકતર દવા આપવાની ના કહે છે ને તમે કહો છો એનાં ગજવાં ભરાય. દવા તો બજારની લાવવાની છે.”

અમારા મિત્ર બોલ્યા, “તમે છેક ભોળા છો. એ તો ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું. વિલાયતના દવાવાળાઓ દાકતરોને પગાર આપે છે. પગાર અને અહીંના વેચનાર કમિશન આપે છે.”

મેં વધારે તકરાર કરી નહિ. એટલામાં પોસ્ટમેન ટપાલ લઈને આવેલો હતો તે કહે કે, “આ શેઠ ખરું કહે છે. દાળ ચોપડજો સાહેબ, પણ જરા ગરમ કરજો.”

અમારા મિત્ર કહે, “અરે જો જો, ગરમ ન કરશો. આંજણી ગરમીથી થાય, માટે ઠંડી દવા લગાડજો.”

મેં કહ્યું, “બહુ સારું”

નોકર પાસે દાળ ઘસાવી પહેલી તો ઠંડી ચોપડી. વળી સાંજે ફરી ઘસાવી ગરમ કરી ચોપડી.

બીજે દહાડે બજારમાં કાંઈ લેવા હું ગયો તો દુકાનદાર કહે, “સાહેબ આપને આંજણી થઈ છે તો જવ ઘસીને કાં ચોપડતા નથી. મફતની દવા છે, પણ જવ ઊભો ઘસવાનું ધ્યાનમાં રાખજો.” તેને ત્યાં કોઈ બીજો ગૃહસ્થ આવેલો

હતો તે કહે કે “ઊભો નહીં આડો, મારો તો તેવો અનુભવ છે.”

મેં ઘરે જઈ એક વાર ઊભો જવ ઘસીને બીજી વાર આડો ઘસી ચોપડવા ધાર્યું. એમાં આપણું શું જાય, જેનાથી મટવાનું હશે તેનાથી મટશે. દુકાનમાંથી નીકળ્યો એટલામાં પાડોશની ચશમાંની દુકાનના માલિકે મને દીઠો તે મારી પાસે આવી કહે કે “ભાઈ સાહેબ, મારું કહ્યું માનો તો આ તમને આંજણી થઈ છે તે માટે એક ઝાંખાં ‘ગોગલ્સ’ લઈ જાઓ. હું મારા સ્વાર્થ માટે નથી કહેતો. જોઈએ તો ખપ થઈ રહે એટલે એ જોડ પાછી મોકલાવજો. દુકાન આપની જ છે” મેં ચશમાંની જોડ વેચાતી લઈ પહેરી દીધી.

ઘેર અમારા ઘરનો જૂનો મુનીમ આવેલો હતો તેણે પૂછ્યું, ‘ચશમાં કેમ ઘાલ્યાં છે શેઠ?’ આંજણીની હકીકત જાણી તે કહે કે “બધી વાત જવા દઈ કેસર ઘોળી ચોપડો, મારા બનેવીના બનેવીને, ભાણેજની ભાણેજને ને કુઆને થઈ’તી તે અમે તો એ ઈલાજ કર્યો હતો. રામબાણ છે. ઘડીએકમાં મટી જશે.”

કેસર મંગાવી મેં લગાડ્યું.

હજામત કરવા હજામ આવ્યો તે કહે કે ‘સાહેબ, આ આંજણી પર શું લગાડો છો? સહુ કરતાં સિંદૂર મંગાવી દાબી દો તો તરત જ આંજણી દબાઈ જશે.’

સિંદૂર પણ મેં દબાવ્યું.

ઓફિસમાં અમારી સાથે કામ કરનારામાંના એક કહે કે ‘ભાઈ હમણાં આંજણીના વાયરા છે તેથી થોડા દહાડા રહીને મટશે. અહીંથી રજા લઈ એક દહાડો ઓઢી પોઢીને ઘેર સૂઈ રહો, ને તે કરતાં કાંઈ કરવું જ હોય તો એક ટુચકો બતાવું. તમે કોઈ વાંઝણી સ્ત્રી જાણતા હો તો રાત પડે તેને ઘેર જઈ બારણાં ઠોકજો. તે પૂછે કે ‘કોણ ?’ તો કહેજો કે એ તો હું આંજણી રાણી. આજ મારે ઘેર ને કાલે તારે - એમ કહી ચાલ્યા આવજો. મારા સમ ટુચકો અજમાવવા જેવો છે!’

પરાયે ઘર કાંઈ કામ વગર રાતે એકલા જવાનું ઠીક ન લાગવાથી મેં ના કહી ત્યારે તેઓએ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો, ને તે રાતે મેં એ ઉપાય પણ અજમાવ્યો. પણ આંજણી તો જેમની તેમ રહી.

બીજે દહાડે મારા ઓળખાણવાળા એક શેઠની મિલનો ભૈયો કાંઈ કામસર આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘જી ઈસમેં ક્યા બડી બાત હૈ! આઠ દિન એક છોટા કટોરા ભંગ પીના શુરૂ કરના. યાકૂતી બડી ઠંડી હૈ. આપ ઈનકા ગુન દેખ લો. ડોક્ટર કી દવાઈ મેં ક્યા પીનેકા?’

મેં કહ્યું, “ભૈયાજી હું ભાંગ કે બીજો કોઈ કેફી પદાર્થ પીતો નથી.”

ભૈયો કહે, ‘અરે જી વો તો દવાઈ કે લિયે કહતા હૂં. થોડી-સી જરૂર પીના!’ પરંતુ એની સલાહનો મેં અમલ કર્યો નહિ.

મારાં વૃદ્ધ માસી પૂજાનું ચંદન ઘસતાં હતાં. ‘આ ચંદન લગાડી જો!’ મેં તે લગાડ્યું. જમતી વખત રસોઈયો કહે, ‘સૂંઠ ચોપડો.’ મેં સૂંઠ પણ ચોપડી. ખેપ લઈને ધોબી આવ્યો તે કહે કે ‘લવિંગ ઘસીને લગાવો’, તે પણ લગાવ્યું. એટલામાં રૂ પીંજવા પીંજારો આવ્યો. તેણે કહ્યું કે, ‘એક બેદું લાવી તેની સફેદી લગાડો ને જુઓ કે હું ખરો છું કે ખોટો. આપ મોટા માણસ છો એટલે હું વધારે કહી શકતો નથી.’ તે ઉપાય પણ અજમાવ્યો, કેમ કે દુઃખથી હું કંટાળી ગયો હતો, અને કાંઈ કરતે આરામ થાય છે એમ જાણી આ પરદુઃખભંજન મનુષ્યોની સલાહ અમલમાં એક પછી એક મૂકતો હતો.

ઘરની દળણાવાળી લોટ લઈને આવી તે કહે કે ‘શેઠસાહેબ, બધા ઉપાય કર્યા હશે, એક મારો અજમાવો. આમલીનો કચૂકો ઘસી તે કચૂકાનો ઘસેલો છેડો આંજણી પર વળગાડી દેવો. તે મટતાં સુધી ત્યાં ચોંટી રહેશે, અને મટશે એટલે એની મેળે ઊખડી જશે.

આ ઉપાય પછી બીજું કાંઈ લગાડાય નહીં, તેથી તે છેલ્લો અજમાવવો ધારી મેં જવાબમાં 'ઠીક' એમ કહ્યું.

ઓટલે હું ઊભો હતો એટલે ગોળ વેચનાર મારવાડી આવ્યો. તેણે કહ્યું, "શેઠજી, અમારા લોકો તો આવી આંજણી થઈ હોય તેના પર ગોળનો ચપકો દે. છરીના પાના પર ગોળ મૂકી તેને તપાવી લગાડી દેવો. ગરીબ માણસનો ઉપાય છે. અમે દાક્તરના પૈસા ભરીએ તો મરી જઈએ."

ગોળનો ચપકો તે શેક જેવો જ ધારી તે દીધો. પરિણામમાં દરદ વધ્યું. સાંજે અમારા ગોર કહે, 'ગોળ એકલો ગરમ, માટે એલચીને ઘીમાં ઘસી લગાવો દો. ઘીમાં સર્વ ગુણ રહેલા છે. હું તો દિવેલ પીવાને બદલે ઘી જ પીઉં છું.'

એલચી ને ઘી લગાડાવતો હતો. એટલામાં મારા એક પારસી દોસ્તદાર આવી ચઢ્યાં, તે કહે 'અરર! મિસ્ટર આય સું ગોજજું કરી મૂક્યું છે! આંખને ઘી ગોરના લવારા કાંચ ખવારોછ! એક કાંદો કાપી તેનો રસ લગાડો અને તેનાથી ન મટે તો મને ચાર તમાચા મારજો.'

જેમ, તેમ કરી કાંદાની દુર્ગંધ વેઠી મેં એ પણ લગાડ્યો. હવે તો આંજણીના અંદર શા હાલ હતા તે ખબર પડે તેમ નહોતું. દવાઓનાં પડ ઉપરાઉપરી આવી આંખની બાજુ પર એક નાની ડુંગરી બની રહી હતી. તે પર છેવટે આમલીનો કચૂકો પણ લટકાવી દીધો હતો. દરદ થયા કરતું હતું તેથી ખબર પડતી હતી કે આ સર્વ ઈલાજો હજી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા નહોતા. વેદનાને લીધે હું સૂઈ રહ્યો અને હવે કોઈ પૂછે તો કહેવું નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં મને ઠીક નથી જાણી મારાં એક વિધવા ફોઈ ખબર કાઢવા આવ્યાં. તે કહે ભાઈ તમે ઈંગ્રેજી ભણેલા તે ગણેલા નહિ. હું તો મને કાંઈ પણ થાય ત્યારે જરા લોટ ઘીમાં શેકી ખાઈ લઉં. વાત, કફ, પિત્ત, બધું મને તો એનાથી હકે છે. જો બદામ હોય તો થોડી નાખું. નહીં તો ઘી ખાંડ ને લોટ તો ઘરમાં હોય જ. તાવ આવે, ઉધરસ થાય કે વા આવે, માથું દુખે, કે સળેખમ થાય પણ મારો તો એક 'પેટં' ઈલાજ છે. પેટમાં દુઃખે તોપણ તે દહાડે નહીં પણ બીજે દહાડે એ ઉપાય કરવો કે દુખવાથી થયેલી અશક્તિ મટે, ફોઈનું લાલ ચણોઠી જેવું શરીર જોતાં એ ઉપાયનું વાસ્તવિકપણું મારા મનમાં ઊતર્યું, વળી શીરાનો સ્વાદ પણ કોને ન ગમે? માટે, બીજા ઉપાય કરતાં ઘણી વધારે ખુશીથી ફોઈનો ઉપાય શરૂ કર્યો અને ઘણા દિવસ ચાલુ રાખ્યો. પણ આંજણી તો કશાને ગાંઠે નહિ. અંતે પાછો દાક્તરને ઘેર ગયો. તેમણે આસિસ્ટન્ટ પાસે દવાઓનો ડુંગર સાફ કરાવ્યો. એક કલાકે અંદરની આંજણી દેખાઈ, તે પર દાક્તરે નસ્તર મૂક્યું. મને આરામ થયો. મારાં હિતેચ્છુઓએ મારી દયા ખાઈને મારા દુઃખનો ભાર ઓછો કરવા કાળજી રાખી હતી તેમનો જાહેરમાં આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

(‘હાસ્યમંદિર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

આંજણી આંખની પાંપણના મૂળ આગળ થતી ફોડલી કોડી એક જૂનું ચલણ જવ એક ધાન્ય મુનીમ પેઢીનો મુખ્ય હિસાબનીશ ટુચકો પ્રયોગ, અખતરો પૂળો મૂકવો બાળી નાખવું, વ્યર્થ થવું યાકૂતી ભાંગના ઘીમાં મસાલા ભેળવી તૈયાર કરેલું માદક દ્રવ્ય

વિરુદ્ધાર્થી

ભોળું કપટી સ્વાર્થ નિઃસ્વાર્થ કાળજી નિષ્કાળજી

તળપદા શબ્દો

ભંગ ભાંગ બેદું ઈડું દા'ડો, દહાડો દિવસ વિલાયત વિદેશ ઈંગ્રેજી અંગ્રેજી સળેખમ શરદી

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

આંબલી વૃક્ષનું બીજ કચૂકો વાઢકાપ કરવાનું હથિયાર નસ્તર રૂ પીંજવાનું કામ કરનાર પીંજારો અંતિમ ઉપાય કે ઈલાજ રામબાણ જેનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે તેવી સ્ત્રી વિધવા

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) આંજણી મટાડવા ડોક્ટરે સલાહ આપી કે...

(A) હું સિંદૂર લગાડીને મટાડીશ.

(B) હું ચંદન લગાડીને ફોડીશ.

(C) આંજણી પાકી જાય એટલે હું નસ્તરથી ફોડીશ. (D) તુવેરની દાળ લગાડો.

(2) લેખકને શીરો ખાવાની સલાહ કોણે આપી?

(A) વિધવા ફોઈએ

(B) ટપાલીએ

(C) પારસી દોસ્તદારે

(D) મારવાડીએ

(3) ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું એટલે...

(A) કોઈને પણ છેતરવા નહિ.

(B) સ્વાર્થ માટે બે વ્યક્તિનું ભેગા થવું.

(C) અહીં ગાંધીજીની વાત છે.

(D) ગાંધીવૈદ્ય એટલે ગાંધીવાદ.

(4) આંજણી મટાડવા ટપાલીએ સલાહ આપી કે...

(A) સિંદૂર લગાડો

(B) ચંદન લગાડો

(C) ઠંડી દવા લગાડવી

(D) તુવેરની દાળ ગરમ કરીને લગાડવી

2. કારણ આપો :

(1) ફોઈનો ઉપાય લેખકને વધારે ગમ્યો, કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) લેખકને આંજણી મટાડવા તેમના કુટુંબના મિત્રએ શું કહ્યું?

(2) લેખકને આંજણી મટાડવા જૂના મુનીમ ને હજામે કયો ઉપાય બતાવ્યો?

4. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-છ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) લેખકને આંજણી મટાડવા ચશમાંવાળાએ શી સલાહ આપી?

(2) પરોપકારી મનુષ્યોની સલાહનાં પરિણામ વિશે લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ગુજરાતના અન્ય હાસ્યલેખકોની કૃતિઓ મેળવી વાંચો.

● આ હાસ્યલેખનું નાટ્યરૂપાંતર કરી વર્ગ સમક્ષ એને ભજવો.

● “ત્યારે, એના ભણતરમાં શું પૂળો મૂકવો?”

‘પૂળો મૂકવો’, રૂઢિપ્રયોગનો અર્થ આગ ચાંપવી, સળગાવી દેવું એવો થાય છે. અહીં એ ભણતર માટે વપરાયો છે. ‘ભણતર’ એ સળગાવી શકાય એવો પદાર્થ નથી છતાં આ રચના જ્ઞાન વગરના ભણતર માટે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા માટે સક્ષમ થઈ છે તેની નોંધ લો.

‘મેં ઘેર જઈ એકવાર ઊભો જવ ધાર્યું.’

જવ આડો કે ઊભો રાખી ઘસવાની વાત તાર્કિક રીતે હાસ્યાસ્પદ છે. છતાં ‘ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી.’ એવું વર્તન કરી લેખિકા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શક્યાં છે.

મનુષ્યની વિચિત્રતા કે અતાર્કિકતામાંથી જન્મતા હાસ્ય માટે લેખિકાએ જે કેટલાક વાક્યપ્રયોગ કર્યા છે તેની નોંધ લો :

- તમે છેક ભોળા છો. એ તો ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું.
- ઊભો નહિ આડો (ઘસજો), મારો તો તેવો અનુભવ છે.
- એ તો હું આંજણી રાણી. આજ મારે ઘેર ને કાલે તારે ઘેર.
- દવાઓનો ડુંગર સાફ કરાવ્યો.
- આંખને ઘી ગોરના લાવરા કાંચ ખવારોછ !
- ફોઈનું લાલ ચણોઠી જેવું શરીર જોતાં

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતી ભાષામાં એક ખૂબ જાણીતી ઉક્તિ છે - ‘જીવનમાં સૌથી સહેલું તે બીજાને સલાહ આપવાનું’ આપણા સમાજમાં વણમાગી સલાહ આપનાર વ્યક્તિઓનો તોટો નથી. એવી ટેવ સામેની વ્યક્તિને ફાયદા કરાવવાને બદલે ખૂબ મોટું નુકસાન પણ પહોંચાડી શકે છે તે વાત અહીં વ્યંગ દ્વારા સૂચવાઈ છે.

વણમાગી સલાહ આપનાર લોકોને કારણે તેનું અંધાનુકરણ કરનાર વ્યક્તિ કેટલી દુઃખી થાય છે તેનું રમૂજી શૈલીમાં આ હાસ્યનિબંધમાં ચિત્રણ થયું છે. સામાન્ય લાગતા વિષયને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે તે રીતે લખવાની કળા વિશે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને ઉદાહરણ દ્વારા સમજ આપવી. જીવનમાં હાસ્ય ખૂબ અનિવાર્ય છે. હાસ્યથી ઘણાં દર્દો મટે છે. હાસ્યથેરેપી વિશે પણ નોંધાયું છે. સમગ્ર વિશ્વમાં હાસ્ય ક્લબો ચાલે છે. આવી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપી તણાવમુક્ત કેમ થઈ શકાય તે વિશે પ્રેરણા આપવી.

વણમાગી સલાહ માનવાને બદલે જે-તે દર્દ કે તકલીફ માટે તેના નિષ્ણાત ડોક્ટરની સલાહ લઈ તે સૂચવે તે મુજબ ઉપચાર કરવા સમજાવવું.

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર- 'અદલ' તેમનું જન્મસ્થળ દમણ હતું. તેઓ જન્મે પારસી, કર્મે વેપારી; પરંતુ જીવ સાહિત્યકારનો હતો. 'કાવ્યરસિકા', 'પ્રકાશિકા', 'વિલાસિકા', 'ભારતનો ટંકાર' તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે.

'પ્રભાતનો તપસ્વી', 'સંદેશિકા', 'કલિકા', 'ભજનિકા', 'રાસચંદ્રિકા', 'રાષ્ટ્રિકા', 'કલ્યાણિકા', 'ગાંધીબાપુનો પવાડો', 'કીર્તનિકા' વગેરે સંગ્રહોમાં તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

ગુજરાતનો મહિમાગાન કરતું ખબરદારનું આ જાણીતું કાવ્ય છે. જગતના કોઈપણ ખૂણે કે કોઈપણ દિશામાં જ્યાં એકપણ ગુજરાતી વસે છે, ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત હાજરાહજૂર છે. ગુજરાતીઓ જ્યાં વસે છે ત્યાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાને જાળવી રાખે છે, એનું જતન કરે છે. આ પુણ્યભૂમિમાં કૃષ્ણ, દયાનંદ સરસ્વતી જેવા મહામાનવો રહ્યા છે. કવિએ ગુજરાતી લોકો, ભૂમિ અને સંસ્કૃતિને સ્નેહ, શૌર્ય તથા સત્યથી સંચિત કહી છે. આવા ગુજરાતમાં જન્મ થવા બદલ કવિ પોતાના જીવનને સફળ થયેલું માને છે. ગુજરાતી ધરાને કવિ ધન્ય કહીને તેનો જયજયકાર કરે છે.

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત
જ્યાં જ્યાં બોલાતી ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત

ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ કે પશ્ચિમ જ્યાં ગુર્જરના વાસ
સૂર્ય તણાં કિરણો દોડે ત્યાં સૂર્ય તણો જ પ્રકાશ
જેની ઉષા હસે હેલાતી તેનાં તેજ પ્રફુલ્લ પ્રભાત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત

ગુર્જર વાણી ગુર્જર લહાણી ગુર્જર શાણી રીત
જંગલમાં પણ મંગલ કરતી ગુર્જર ઉદ્યમ પ્રીત
જેને ઉર ગુજરાત હુલાતી તેને સુરવન તુલ્ય મિરાત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત

કૃષ્ણ દયાનંદ દાદા કેરી પુણ્ય વિરલ રસ ભોમ
ખંડ ખંડ જઈ ઝૂંઝે ગર્વે કોણ જાત ને કોમ
ગુર્જર ભરતી ઊછળે છાતી ત્યાં રહે ગરજ ગુર્જર માત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત

અણકીધાં કરવાના કોડે અધૂરાં પૂરાં થાય
સ્નેહ શૌર્ય ને સત્ય તણાં ઉર વૈભવ રાસ રચાય

જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી
જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

અદલ બરાબર, ખરું સદાકાળ હંમેશાં મહોલાત મહેલ વાસ રહેઠાણ હેલા ખેલ, કીડા લહાણી શુભપ્રસંગે ભેટની વહેંચણી ઉદમ મહેનત, પરિશ્રમ ઉર હૃદય, હૈયું પ્રભાત સવાર કોડ ઈચ્છા દાદા (અહીં) દાદાભાઈ નવરોજી સુરવન દેવોનું વન

વિરુદ્ધાર્થી

પ્રકાશ અંધકાર મંગલ અમંગલ ઉદમ આળસ પૂર્વ પશ્ચિમ પુણ્ય પાપ

તળપદા શબ્દો

ભિરાત અમીરાત, દોલત માત માતા ભોમ ભૂમિ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) સદાકાળ ગુજરાત ક્યાં જોવા મળે છે?

- (A) જ્યાં એક પણ ગુજરાતી રહેતો નથી. (B) જ્યાં અન્ય પ્રદેશના લોકો જ રહે છે.
(C) જ્યાં એક પણ ગુજરાતીએ વસવાટ કર્યો છે. (D) જ્યાં માત્ર પરદેશીઓ જ વસે છે.

(2) આ કાવ્યમાં ગુજરાતીઓ જંગલમાં મંગલ કેવી રીતે કરે છે?

- (A) વૃક્ષો વાવીને (B) નાચ-ગાન કરીને
(C) જંગલમાં વસવાટ કરીને (D) મહેનત પ્રત્યેના પ્રેમના કારણે

(3) કવિ આ ધરતીને કોની કહે છે?

- (A) શ્રીકૃષ્ણની (B) સ્વામી દયાનંદની
(C) દાદાભાઈ નવરોજીની (D) ઉપરના A - B - C ત્રણેયની

(4) કવિના હૃદયમાં શેનો વૈભવ રચાય છે?

- (A) સ્નેહનો (B) શૌર્યનો (C) સત્યનો (D) ઉપરના A - B - C ત્રણેયનો

(5) નીચેનામાંથી કયો શબ્દ 'પ્રફુલ્લ'નો સમાનાર્થી છે?

- (A) ઉદાસ (B) આનંદ (C) હતાશ (D) નિરાશ

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) દેવોના ઉપવનસમી અમીરાત કોને પ્રાપ્ત થાય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નનો પાંચ-છ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) આ કાવ્યના આધારે ગુજરાતીની વિશેષતા જણાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- હાલમાં વિદેશમાં વસતા હોય એવા ભારત આવેલા એક ગુજરાતીને મળી વિદેશમાં ગુજરાતને ધબકતું રાખવા ગુજરાતીઓ કઈ-કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે એ વિશે માહિતી મેળવો.
- ગુજરાતની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવતાં તહેવારો/ લોકજીવન/ સંસ્કૃતિને ધ્યાનમાં રાખી 'ગુજરાત - ગૌરવ'નું પ્રદર્શન તૈયાર કરો.
- ગુજરાતનું ગૌરવ દર્શાવતાં ગીતો ઈન્ટરનેટમાં 'ટહૂકો.કોમ' ઉપર સાંભળો.
- 'માતૃભાષા ગૌરવદિન'ની ઉજવણી વખતે આ કાવ્યને પ્રસ્તુત કરી શકાય.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’

મોર એનાં પીંછે રળિયામણો લાગે તેમ ગુજરાતની નામના ગુજરાતીઓથી છે. એક ગુજરાતીની ક્ષમતા અને કવિની એમાં રહેલી શ્રદ્ધાનું કેવું સરસ શબ્દદર્પણ અહીં રચાયું છે.

- ‘ગુર્જર વાણી, ગુર્જર લહાણી, ગુર્જર શાણી રીત’

કાવ્યપંક્તિમાં ‘ગુર્જર’ શબ્દનું પુનરાવર્તન અને વાણી, લહાણી, શાણી-ની પ્રાસસાંકળી કાવ્યપંક્તિને વાચકના દિલમાં અનાયાસ ચિરંજીવ સ્થાન અપાવે છે.

- ‘સ્નેહ, શૌર્ય અને સત્ય તણા ઉર વૈભવ રાસ રચાય.’

ગુજરાતના રાસ, ગરબા જગવિખ્યાત છે; પરંતુ અહીં તો સ્નેહ, શૌર્ય અને સત્યની અનોખી રાસલીલાનું કવિ સૂચન કરે છે. ગુજરાતીના દિલમાં રચાતી આ રાસલીલાની કલ્પના જ કેવી અદ્ભુત છે!

● દરેક ગુજરાતીને મન ગુજરાત માટે પ્રેમ છે, એના ગૌરવ માટે કવિ અદલ ગુજરાત, ગુર્જરીની મહોલાત, સુરવન તુલ્ય મિરાત, ઉર ગુજરાત હુલાતી જેવા શબ્દો વાપરે છે જે નોંધનીય બાબત છે.

● આ કાવ્યમાં પ્રાસરચના અનોખી છે. પંક્તિઓમાં ક્યાંક આદિ, ક્યાંક મધ્ય તો દરેક પંક્તિના અંતે પ્રાસ રચાયા છે. નીચેના પ્રાસ સરસ અને લયબદ્ધ રીતે રચાયા છે તે જુઓ :

જ્યાં જ્યાં - ત્યાં ત્યાં

વાસ - પ્રકાશ - પ્રભાત

ભોમ - કોમ

રીત - પ્રીત - મિરાત

થાય - રચાય

જંગલ - મંગલ

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતનો અને ગુજરાતી પ્રજાનો મહિમા ગાતું આ કાવ્ય કવિ ખબરદારે લખ્યું છે. કોઈ પણ સ્થળે માત્ર એક જ ગુજરાતી હોય તોપણ ત્યાં ગુજરાતનું વાતાવરણ, રીત-રિવાજ, પરંપરા, ઉત્સવો, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર છતાં થયા વિના રહેતાં નથી. વિશ્વના મોટા ભાગના દેશમાં ગુજરાતીઓ વસ્યા છે અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને ઉદાહરણો રજૂ કરી સ્પષ્ટ કરવી.

ગુજરાતની વિશેષતાઓ ઉત્સવો, તહેવારો, પરંપરાઓ, રહેણી-કરણી, ખાણી-પીણી, રાસ, ગરબા, હૂડા, આદિવાસી લોકનૃત્યો, ભાતીગળ મેળાઓ (વૌઠાનો, તરણેતરનો, શામળાજીનો વગેરે) વિશેની શક્ય હોય તો સચિત્ર રજૂઆત કરી, વૈવિધ્યસભર પાસાંઓને પ્રગટ કરી સમગ્ર ગુજરાતનું દર્શન રજૂ કરવું.

- ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’

- ‘ગુજરાત મોરી - મોરી રે,’

- ‘ગુર્જરીના ગૃહકુંજે ...’ જેવાં ગુજરાતનું ગૌરવ રજૂ કરતાં કાવ્યો સંદર્ભ તરીકે સંભળાવી તે અંગે ચર્ચા કરવી.

આ કાવ્યમાં ગુજરાત એ માત્ર ભૌગોલિક બાબત નથી; પરંતુ દરેક ગુજરાતીના હૃદયમાં સ્થાપિત થયેલો સાંસ્કૃતિક ખ્યાલ છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

ધ્રુવ ભટ્ટ

(જન્મ : 8-5-1947)

ધ્રુવ ભટ્ટનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના નિંગાળામાં થયો હતો. તેમનું વતન મોરબી છે. તેમણે બી.કોમ. સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે. તેમણે પ્રકૃતિ સાથેના મનુષ્યના આત્મીય સંબંધનું ગુજરાતી નવલકથામાં ઉત્તમ આલેખન કર્યું છે. ‘સમુદ્રાન્તિકે’, ‘અગ્નિકન્યા’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘અતરાપિ’, ‘અકૂપાર’, ‘કર્ણલોક’, ‘તિમિરપંથી’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘શ્રૃણવંતુ’, ‘ગાય તેનાં ગીત’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ખોવાયેલું નગર’ તેમનો કિશોરકથાનો સંગ્રહ છે. તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર તથા સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીના પુરસ્કારથી સન્માનિત થયેલા છે.

ધ્રુવ ભટ્ટની ‘અકૂપાર’ નવલકથામાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. અકસ્માતે થતું એક સિંહનું મૃત્યુ ગીર પ્રદેશના માણસોને દુઃખથી કેવા ગમગીન બનાવી દે છે, તેનું અહીં આલેખન થયું છે. ગામના પાદરમાં આવેલા પુલ પર રાત્રે બંને બાજુથી આવતી ગાડીઓની લાઈટમાં અંજવાઈ જઈ અંધકાર બાજુ કૂદી પડતા સિંહનું મૃત્યુ થાય છે. મૃત્યુ પામેલા સિંહનો માણસની જેમ અંતિમ સંસ્કાર પણ થાય છે. સિંહના અંતિમ સંસ્કાર નિમિત્તે માત્ર સાસણ જ નહિ આજુબાજુનાં બીજાં દસેક ગામ બંધ પાળીને સિંહના મૃત્યુનો શોક પાળે છે. અહીં મનુષ્ય અને પ્રાણીની આત્મીયતાનું આલેખન અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે.

સાસણ પહોંચ્યો ત્યાં બજાર સૂમસામ જોયું. રસ્તા પર આંટા મારતા ટૂરિસ્ટ કે અમસ્તા ભેગા થયેલા માણસો સિવાય કોઈ નહોતું. પોતપોતાની જિપ્સી ઘરે મૂકી રાખીને બજારમાં ભેગા થયેલા ડ્રાઈવરો એક ઓટલે ટોળે વળ્યા હતા. મારી નજર એહમદ પર પડી. મેં ત્યાં જઈને પૂછ્યું, ‘શું છે એહમદ, આજે બધું બંધ કેમ રાખ્યું છે?’

એહમદ ઊભો થઈને ટોળામાંથી બહાર આવ્યો અને મારી સાથે હાથ મેળવીને મારી ખબર પૂછતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘કેમ છે, ખેરિયત છે ને ?’

‘હું તો મજામાં છું; પણ અહીં તમે બધા કેમ નવરા ફરો છો ? દુકાનો પણ બંધ છે. કંઈ થયું છે કે શું ?’

‘પરમ દિ રાત્રે આંચ પુલ માથેથી સ્લાવજે પડતું મેલ્યું. આજ ઈનીં મૈયત કરી તે ગામ બંધ છે. બપોર કેડે સભા સ્હોત થાવાની સે.’

ઘડીભર મને લાગ્યું કે એહમદ મારી મજાક કરે છે. મેં કહ્યું, ‘ગોવિંદભાઈ કહેતા તો હતા, પણ આ પુલ પરથી નીચે! કેવી રીતે થયું ?’

એહમદે બીડી સળગાવી અને મને એક વૃક્ષના ઓટલા તરફ દોરતાં કહ્યું, ‘અજાણતાંમાં. ઈ કાંચ જોય-જાણીને તો નો પડે !’

કહીને એહમદે વાત માંડી. રાત્રે દસ સાડાદસ થયા હશે અને મેંદરડા તરફથી આવતા કોઈ વાહનના ડ્રાઈવરે વળાંક લેતાં જ જોયું હશે કે પુલ ઉપર કોઈ મોટું પ્રાણી ચાલ્યું જાય છે. આગળ ચાલ્યા જતા પ્રાણીએ પોતાની નિરાંતવી ચાલ અને પાછળ કોણ, શું કરે છે તે તરફની બેદરકારીથી તરત જ પોતાની જાત છતી કરી દીધી. ડ્રાઈવરે પુલ પર જ ગાડી થોભાવીને સાસણમાં રહેતા મિત્રને મોબાઈલ કર્યો, ‘આયાં પુલ માથે સ્લાવજ હાલ્યો જાય સે.’

મિત્ર પોતાના જન્મ પછી ક્યારેય ન બનેલી વાત બની હોય તેવું માનવા તૈયાર ન થયો. તેણે કહ્યું, ‘એ ભલે. દોયડે બાંધીને લેતો આવ્ય.’

‘તારો બાપ આ આગળ હાલ્યો જાય સે.’ સામો જવાબ આપ્યો. પછી તરત ડ્રાઈવરનો ચિંતાભર્યો સ્વર સંભળાયો, ‘એ...એ... હોય, એ હોય !’

મિત્ર સાથે વાત કરતા ડ્રાઈવરની નજર પુલના સામે છેડેના વળાંકમાંથી આવતા વાહનની હેડલાઈટના શેરડા પર ગઈ કે તેણે ફોન બાજુ પર મૂકી, પોતાના વાહનની હેડલાઈટ ચાલુ-બંધ કર્યા કરીને સામેથી આવતા વાહનને ચેતવવાનું શરૂ કર્યું.

પરિણામે સામેથી વળાંકમાં આવતું વાહન જરા ધીમું તો થયું પણ તેના ડ્રાઈવરને હજી પુલ પર શું છે તે દેખાયું નહોતું. સામેનું વાહન વળાંકમાંથી અચાનક નીકળ્યું અને છેક પુલ સુધી આવી ગયું.

ગામના પાદરામાં ગણાય તેવા પુલ પર સિંહ ચાલ્યો આવતો હોવાની અપેક્ષા તો ઠીક, ધારણા પણ કોને હોય? અચરજ, ભય કે હવે શું થશે તેની કલ્પના, કેટકેટલી મૂંઝવણથી ઘેરાયેલા ડ્રાઈવરે પોતાના વાહનની ધીમી, છતાંય ગતિ રોકવા જોરદાર બ્રેક મારી. ચીં...ઈ...ઈ અવાજ કરીને વાહન પુલ વચ્ચે રોકાઈ ગયું.

એહમદે કહ્યું, ‘સ્કાવજ સીધો હાલ્યો ગ્યો હોત તો કાંય થાવાનું નોતું. પણ સાવજ કોને કેય સે ? માણાંના ઘોંઘાટ ને અજવાળાં ઈની મોજમાં નંઈ. ઈનેં તો ઠાઠથી હાલવાની મોજ. ગાડીયું ને માણાં ભાળે ન્યાં આઘો તરીને હાલે.’

એહમદની વાત સાચી હતી. અરણ્યની કેડીઓ પર બંને તરફ તો શું ચારે તરફ વાહનો હોય તોપણ ગીરનો વનરાજ કંઈ પણ પરવા વગર પોતાની મસ્તીમાં વાહનો વચ્ચેથી બેઝિઝક પાર નીકળી જતો મેં જોયો છે. અહીં, પુલ પર સિમેન્ટ, ડામરના રસ્તે તેને નવું લાગ્યું. બેઉ તરફથી આંખો આંજી નાખતા પ્રકાશના શેરડા અને અવાજથી કંટાળીને પ્રકાશહીન વિસ્તારમાં ખસી જવાનું નક્કી કર્યું હોય તેમ શાર્દૂલ પુલની પાળી કૂદીને પેલી તરફ ગયો.

ઘણી વાડીઓના વંડા કુદાવ્યા છે. જંગલખાતાની રક્ષણવાડ પણ સહેલાઈથી વળોટી છે. એ બધાની સરખામણીએ આ ચારેક ફૂટની દીવાલ તો રમત કહેવાય. આ કૂદા કે પેલી તરફના અંધારા ખેતરમાં !

એહમદે પૂરી થયેલ બીડી પથ્થર પર ઘસીને ઠારી. પછી એક તરફ ફેંકીને વાતનું સમાપન કરતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘દિ હોત તો તો સ્કાવજ વંડીની ઓલીકોર તળિયું નથ્ય ઈ તો ભાળી લેત. દિ હોય તો ઈને સ્કંધી સ્કમજ પડે. આ તો રાત્યે અગ્યાર વાગ્યા’તા. પાસી બેય કોરથી આંખ્યું અંજાય ગઈ. ઈમાં ઈનીં ગણતરી જરાક ખોટી પડી ગઈ.’

પોતાના સામ્રાજ્યમાં ફરતા રાજવીની અદાથી, અભય, મસ્તાન, રઝળપાટ તો સિંહ માટે સહજ છે. તેની આ અદાએ જ તો ભૂતકાળમાં પોતાની પેઢીઓની પેઢીઓને શિકારી સામે સહજ ધરી છે. એ જ શાહી મિજાજથી રહેવા, ચાલવાનો સ્વભાવ ક્યારેક તેને અવાવરુ કૂવાઓમાં ગરકાવ કરી દે છે. અહીં તો નીચે હીરણ હતી.

હીરણનો પથરાળ પટ પણ પોતાનો કાળમીઠ સ્વભાવ છોડી શકે તેમ ક્યાં હતો. એમ હોત તોપણ ગમે તેટલું ચાહીનેય છેક ઉપરથી આવી પડેલા વનરાજને બચાવે તો કેમ કરીને ? થવાનું હતું તે જ થયું. પડતાં વેંત સિંહનું માથું ફાટી ગયું.

ડ્રાઈવરોએ હતાં તે સાધનોથી નીચે જોવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા. પછી ભૂમો પાડતા જઈને ઊંઘતા ગામને જગાડ્યું. જે કોઈએ આ બનાવ વિશે જાણ્યું તેણે અરેરાટી વ્યક્ત કરી.

તે રાત્રે નદીના પટમાં વન ખાતાની સર્ચલાઈટો, નદીમાં ઊતરેલી જીપ ગાડીઓનો પ્રકાશ, કિનારે ઊભેલી એમ્બ્યુલન્સ, સ્ટ્રેચર લઈને નદીમાં ગયેલા ફોરેસ્ટરો અને બીટગાર્ડની ટોર્ચનો પ્રકાશ. એહમદે આ બધું એક વાક્યમાં વર્ણવી દીધું, ‘ઘડીક તો અડધી રાતે દિ ઉગાડી દીધો.’

જૂનાગઢથી ડોક્ટર અને અધિકારીઓએ આવીને પોસ્ટમોર્ટમ અને બીજી વિધિઓ પૂરી કરી. પછી સવારે સિંહના નશ્વર દેહને અવલ મંજિલે પહોંચાડ્યો.

જગતમાં નહિ તો દેશમાં તો આવો આ પહેલો બનાવ હશે જ્યાં જેને આપણે એક પ્રાણી ગણીએ છીએ તેના અંતિમ સંસ્કાર નિમિત્તે સાસણ જેવું વિવિધ વરણની વસ્તી ધરાવતું ગામ બંધ રહે. માત્ર સાસણ જ નહિ, હરિપુરા, હીરણવેલ, ચિત્રાવળ, ચિત્રોડ, બોરવાવ, ભોજદે ન જાણે ક્યાં ક્યાંના લોકોએ પોતાનો શોક આ રીતે દર્શાવ્યો.

(‘અકૂપાર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

સાવજ સિંહ મૈયત મરણ (અહીં) મરણ પાછળની વિધિ અરણ્ય જંગલ અભય ભયથી મુક્ત, ભય વગર અવાવરુ બહુ વખતથી વપરાયા વગરનું ફોરેસ્ટર જંગલખાતાનો અધિકારી બેઝિઝક અચકાયા વિના શાર્દૂલ સિંહ અવલ મંજિલ દફનક્રિયા હીરણ ગિરની એક નદી

વિરુદ્ધાર્થી

બેદરકારી તકેદારી પરવા બેપરવા શોક આનંદ

તળપદા શબ્દો

સંધી બધી, સઘળી, તમામ રાત્ય રાત, રાત્રિ આંચ અહીં મેલ્યું મૂક્યું હાલ્યો ચાલ્યો આવ્ય આવ ઈને એને ઓલીકોર પેલી બાજુ સ્હોત પણ માણાં માણસો વરણ વર્ણ, જાતિ

રૂઢિપ્રયોગ

જાત છતી થઈ જવી જેવું હોય તેવું દેખાઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) 'સાવજ સીધો હાલ્યો ગ્યો હોત તો કાંચ થવાનું નોતું' આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

(A) ગામલોકો (B) ગોવિંદભાઈ (C) એહમદ (D) લેખક

(2) સિંહનું માથું શાથી ફાટી ગયું?

(A) હીરણ નદીના પુલ પરથી નીચે પટકાવાથી (B) ખટારાના વ્હીલમાં આવી જતાં
(C) દીવાલ પડવાથી (D) ખેતરમાં પડવાથી

(3) ડ્રાઈવરે પોતાના મિત્રને ફોન કર્યો. કારણ કે.

(A) ગાડીની બેટરી ઊતરી ગઈ હતી. (B) પુલ ઉપરથી સાવજને ચાલ્યો જતો જોયો હતો.
(C) રાત્રે વાળુ કરવાનું બાકી હતું. (D) ડ્રાઈવરને ચા-પાણી પીવા હતા.

(4) 'સિંહનું મૃત્યુ' કૃતિનો સાહિત્યપ્રકાર જણાવો.

(A) નવલકથાખંડ (B) નવલિકા
(C) નિબંધ (D) નાટક

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) સિંહે પુલ ઉપરથી નીચે કૂદકો કેમ માર્યો?

(2) સાસણ અને આજુબાજુનાં ગામમાં બંધ શા માટે પાળ્યો હતો?

3. નીચેના પ્રશ્નોના છ-સાત વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) સિંહનું અકાળે મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે વિસ્તારથી વર્ણવો.

(2) સિંહ પ્રત્યેનો ગીરના માણસોનો પ્રેમ તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ધ્રુવ ભટ્ટ લિખિત ‘અકૂપાર’ નવલકથા મેળવીને વાંચો. આ નવલકથા પરથી તૈયાર થયેલ ‘અકૂપાર’ નાટક શક્ય બને તો જુઓ.
- આ પાઠમાં કયા શબ્દો એવા છે જે તમે પહેલીવાર વાંચ્યા હોય એની યાદી બનાવો.
- ગીરના સિંહના અભયારણ્યની મુલાકાત ગોઠવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ‘પરમ દિ રાત્યે આંય પુલ માથેથી સ્હાવજે પડતું મેલ્યું’ દિ, રાત્ય, આંય, માથેથી, સ્હાવજ, મેલ્યું જેવા તળપદા શબ્દોથી લેખકે સાસણગીરનું દૃશ્ય સરળ-સહજ રીતે ખડું કરી દીધું છે, જે લેખકની ધ્યાનાકર્ષક ભાષાસિદ્ધિ ગણી શકાય.

- ‘આગળ ચાલ્યા જતા... છતી કરી દીધી.’

લેખકનો કસબ અહીં સિંહ માટે ‘બેદરકારીથી’ શબ્દ વાપરવામાં દેખાય છે. અહીં એ અવગુણ નહિ સિંહનો સહજ ગુણ છે એમ દર્શાવી લેખક સિંહનું બિન્દાસ્ત, બેફિકર વ્યક્તિત્વ ચીતરી આપે છે.

- પોતાના સામ્રાજ્યમાં ફરતા રાજવીની... સહજ છે.

સિંહના રજળપાટ માટે લેખકે રાજવી, અભય અને મસ્તાન જેવાં ત્રણ-ત્રણ વિશેષણો યોજ્યાં છે. આ વિશેષણો સિંહના વ્યક્તિત્વને અને લેખકની વર્ણનકલાને ક્ષમતાથી રજૂ કરે છે.

- ‘ઘડીક તો રાતે દિ ઉગાડી દીધો.’

રાતે દિવસ ઊગે નહિ અને ઊગે તો રાત રહે નહિ. એ વિરોધાભાસ કેવી ક્ષમતાથી શબ્દચિત્ર રચી શકે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો આ વાક્ય છે.

● ‘દેશમાં આવો પહેલો બનાવ’ શબ્દોથી લેખક સાસણવાસી ગ્રામજનોની પ્રશંસા તો કરે જ છે પણ દેશવાસીઓ સમક્ષ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પણ મૂકી આપે છે જે લેખકની પોતાની સહૃદયતા દર્શાવે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ઓછાં અને ટૂંકાં થતાં જતાં અભયારણ્યોને કારણે જંગલમાં રહેનાર પ્રાણીઓને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી. પરિણામે ખોરાકની શોધમાં રહેણાંક વિસ્તારમાં અચાનક આવી જતાં પ્રાણીઓ પોતે અને ત્યાં રહેતા લોકો એકબીજાને કારણે મુશ્કેલીમાં મુકાતા હોય તેવા ઘણા કિસ્સા સમાચાર સ્વરૂપે જાણવા મળે છે. તે માટે ઘટતાં જંગલો અને નિહિત સ્વાર્થ સાધનાર કેટલાક મનુષ્યો પણ જવાબદાર છે તે વાતથી વિદ્યાર્થીઓને અવગત કરાવવા.

આડેધડ અને તીવ્ર ગતિથી ચલાવાતાં વાહનોથી રોજ અસંખ્ય અકસ્માતો થાય છે. અહીં અકસ્માત થોડો જુદા પ્રકારનો છે તે સ્પષ્ટ કરવું. સિંહના મૃત્યુના શોકથી આખું ગામ સ્વયં બંધ પાળે તે બાબત ગીરમાં લોકોનો પ્રાણીપ્રેમ વ્યક્ત કરે છે તે સમજાવવું.

ધ્રુવ ભટ્ટ લિખિત ‘અકૂપાર’ નવલકથાનું નાટ્યરૂપાંતર થયું છે અને તેની રજૂઆતના સફળ પ્રયોગો એકાધિક સ્થળે થયા છે. ‘અકૂપાર’ નવલકથાની મહત્વની ઘટનાઓનો વિદ્યાર્થીઓને આસ્વાદ કરાવી તે વાંચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.

લેખકે કરેલો બોલીનો પ્રયોગ સમગ્ર પ્રસંગને વધુ અસરકારક, વાસ્તવિક અને રોચક બનાવે છે તે વિદ્યાર્થીઓને જણાવવું.

ભોગીલાલ ગાંધી

(જન્મ : 26-1-1911, અવસાન : 10-7-2001)

ભોગીલાલ યુનીલાલ ગાંધીનું ઉપનામ 'ઉપવાસી'. તેઓ અરવલ્લી જિલ્લાના મોડાસાના વતની હતા. જેલવાસ દરમિયાન માર્ક્સવાદી સાહિત્યનું વાંચન. તેમણે ગુજરાત પ્રગતિશીલ લેખકમંડળનું સંચાલન અને 'વિશ્વમાનવ' માસિકનું સંપાદન દીર્ઘકાળ સુધી કર્યું. 'જ્ઞાનગંગોત્રી' ગ્રંથશ્રેણીનું સંપાદન એ તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

તેમણે કવિતા, નવલિકા, નિબંધ, વિવેચન અને અભ્યાસગ્રંથો તથા સંપાદન અને અનુવાદનાં ૮૦ જેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં છે.

આ કાવ્યમાં આત્મશક્તિ પ્રગટાવવાની હિમાયત છે. જેમ દીવો પોતાના દીવેલથી જ બળે છે, એમ મનુષ્યે પણ પોતાના બળે જ આગળ વધવાનું છે. ભીતર રહેલી શક્તિઓના બળે આગળ વધે છે, તે જ સાચો પ્રકાશ પાથરી શકે છે. પારકા પાસેથી લીધેલું તેજ કે મદદ આપણા માટે ઉપયોગી નીવડતાં નથી. પારકું તો ખૂટી જાય છે. ખરું તેજ આપણી ભીતર છે. તેમાંથી ખરી રંગમાયા પ્રગટે છે. આભમાં ભલે સૂરજ-ચંદ્રનું ભરપૂર તેજ હોય, આપણે આપણું તેજ પ્રગટાવીશું નહિ ત્યાં સુધી પારકું તેજ આપણાં ખપનું નથી. કવિએ પોતાની ભીતરની શક્તિઓને ઓળખવા અને પ્રગટાવવા પર ભાર મૂક્યો છે. પ્રહ્લાદ પારેખનું 'આપણે ભરોસે' કાવ્ય આ કાવ્ય સાથે સરખાવવા જેવું છે.

તું તારા દિલનો દીવો થા ને ! ઓ રે ! ઓ રે ! ઓ ભાયા!

રખે કદી તું ઉછીનાં લેતો પારકાં તેજ ને છાયા,

એ રે ઉછીનાં ખૂટી જશે ને ઊડી જશે પડછાયા!

ઓ રે ! ઓ રે ઓ ભાયા ! તું.

કોરિયું તારું કાચી માટીનું, તેલ દીવેલ છુપાયાં,

નાની શી સળી અડી ન અડી પ્રગટશે રંગમાયા!

ઓ રે ! ઓ રે ઓ ભાયા ! તું.

આભમાં સૂરજ ચંદ્ર ને તારા મોટા મોટા તેજરાયા,

આતમનો તારો દીવો પેટાવવા, તું વિણ સર્વ પરાયા !

ઓ રે ! ઓ રે ઓ ભાયા ! તું.

(‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

ભાયા ભાઈ પારકાં અન્ય છાયા છાંયડો, આશરો, રક્ષણ સર્વ બધા ચંદ્ર શશી, મયંક, સુધાકર આભ આકાશ રંગમાયા રંગની લીલા તેજરાયા તેજના રાજવીઓ

વિરુદ્ધાર્થી

કાચું પાકું પ્રગટાવવું ઓલવવું, બુઝાવવું પોતાનાં પારકાં

તળપદા શબ્દો

પરગટવું પ્રગટવું આતમ આત્મા વિણ વિના

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) આત્માના દીવા પાસે કોનું તેજ પરાયું લાગે છે?

(A) સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા

(B) દીવો, સૂર્ય, ગ્રહો

(C) અગ્નિ, તારા, ગ્રહો

(D) સૂર્ય, દીવો, ગ્રહો

- (2) 'દિલનો દીવો' કાવ્યમાં 'કોડિયું તારું કાચી માટીનું' એટલે શું?
 (A) કોડિયું ગારાનું બનેલું નથી. (B) માણસના શરીરની વાત છે.
 (C) દિવાળીના કોડિયાની વાત છે. (D) માત્ર કાચી માટીની જ વાત છે.
- (3) આ કાવ્યમાં કવિ કયો સંદેશ આપે છે?
 (A) પોતાના દિલનો જ દીવો થવાનું કહે છે. (B) બીજાના દિલનો દીવો થવાનું કહે છે.
 (C) કોડિયાનો દીવો થવાનું કહે છે. (D) દિવાળીના દીવાની વાત કરે છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પારકાં તેજ અને છાયા ઉછીનાં લેવાની કવિ કેમ ના પાડે છે?
 (2) કવિ આત્માનો દીવો પ્રગટાવવાની વાત કેમ કરે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નો છ-સાત વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માણસમાં રહેલી અસીમ શક્યતાઓને કાવ્યના આધારે વ્યક્ત કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું ભાવવાહી સ્વરે ગાન કરો.
- શ્રી પ્રહ્લાદ પારેખનું 'આપણે ભરોસે' ગીત મેળવી એનું ગાન કરો.
- પ્રેરણાગીતોનો એક હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ અહીં ભાયા, છાયા, પડછાયા, છુપાયા, રંગમાયા, તેજરાયા, પરાયા જેવા પ્રાસસભર શબ્દોથી કાવ્યવેલ ગૂંથી છે.
- કાયાને માટીનું કોડિયુંની ઉપમા સાહિત્યમાં વારંવાર અપાતી રહી છે, પણ કવિની કમાલ કાયામાં જ તેલ, દીવેલ છે - સઘળી ક્ષમતા છે તેથી સળી અડતાં જ તે ઝગમગી ઊઠશે એમ કહેવામાં છે.
- કવિએ માનવીને માટે 'ભાઈ'ને બદલે કરેલું 'ભાયા' જેવું નિકટતાસૂચક સંબોધન પ્રાસસભર અને સુંદર છે. રાજા માટે 'રાય' શબ્દ પ્રચલિત છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા પ્રકાશના પર્યાય છે. આથી કવિએ તેમને માટે વાપરેલ 'તેજરાયા' શબ્દ કેટલો ઉચિત અને યોગ્ય છે તે જાણો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આત્મદીપો ભવ નો બુદ્ધનો સંદેશ આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થયો છે. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાનો ઉદ્ધારક છે. અન્ય કોઈને સહારે / આશરે રહેવું અનુચિત છે. નીચે જેવા સંદર્ભો દ્વારા તેને વધુ સમૃદ્ધ રીતે, અસરકારક રીતે સમજાવી શકાય :

- લાવરી અને તેનાં બચ્ચાં (વાર્તા)
- એકલો જાને રે.. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (કાવ્ય)
- 'મારો દીવો તારા ઘરને શી રીતે રોશન કરે? દોસ્ત ! સૌને પોતીકું અજવાળું હોવું જોઈએ.'

- રઈશ મણિયાર

આવા સંદર્ભો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સ્વબળે આગળ વધવા, સજ્જ બનવા પ્રેરણા આપવી. આત્મશ્રદ્ધા, આત્મબળ, આત્મવિશ્વાસ વધે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

સૂરજ, ચંદ્ર, તારા કરતાં પણ વ્યક્તિમાં રહેલું પોતાના આત્માનું અજવાળું વિશેષ પ્રકાશમાન અને શક્તિમાન છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

ફાધર વાલેસ

(જન્મ : 4-11-1925)

તેમનું પૂરું નામ કાર્લોસ જી વાલેસ. તેમનો જન્મ લાગ્રોનો, સ્પેનમાં થયો હતો. અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી કરી હતી. 'સદાચાર', 'વ્યક્તિત્વ-ઘડતર', 'જીવન-દર્શન', 'કોલેજ-જીવન', 'ચારિત્ર્ય-યજ્ઞ', 'સંસ્કાર-તીર્થ', 'લગ્ન-સાગર', 'ગાંધીજી અને નવી પેઢી', 'ધર્મમંગલ', 'સંસાર-સાધના' વગેરે તેમના મહત્વના નિબંધ સંગ્રહો છે. તેમના ગુજરાતીમાં સાદગીની શોભા છે. તેમને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર તથા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયા છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરની જેમ જેને 'સવાયા ગુજરાતી' કહી શકાય તેવા ફાધર વાલેસ આ નિબંધમાં ગુજરાતી ભાષાનું વાજબી મહત્વ સ્થાપે છે. જ્યારે કોઈ ભાષા લુપ્ત થાય છે, ત્યારે એની સાથે તે ભાષા બોલનાર સમાજની સંસ્કૃતિ પણ નષ્ટ થાય છે એ વાત આ નિબંધમાં દર્શાવાઈ છે. પરદેશમાં રહેનારા ગુજરાતી લોકોનાં બાળકોને હવે તેમના પપ્પા ગુજરાતી બોલે કે મમ્મી ભારતીય સાડી પહેરે તે ગમતું નથી. લેખક કહે છે કે ભાષાની સાથે સંસ્કૃતિ પણ જાય છે. પરદેશ ખેડવાની સાથે મા-બાપનો વિયોગ, કામનો અતિરેક, ઓછું કૌટુંબિક જીવન, લઘુમતીમાં હોવાનું જોખમ તો છે જ પરંતુ સંસ્કૃતિનો ઢાસ એ સૌથી મોટું જોખમ છે. ભાષા બચશે તો જ સંસ્કૃતિ બચશે એ વિચારને લેખકે સચોટ રીતે આ નિબંધમાં મૂક્યો છે.

મારી લંડનની એક મુલાકાત દરમિયાન હું એકવાર એક ગુજરાતી મિત્રને ઘેર એની સાથે વાતચીત કરતો હતો. અમે બંને ગુજરાતીમાં વાતો કરતા હતા. એમાં મિત્રનો મોટો દીકરો આવ્યો, કંઈક કહેવા ગયો પણ અમને ગુજરાતીમાં વાત કરતા જોઈને એ જરા ઊભો રહ્યો, મોં ઉપર અણગમો બતાવ્યો, પછી મારી હાજરીમાં જ પોતાના બાપને અંગ્રેજીમાં કહ્યું : 'ફાધરની સાથે શું કામ ગુજરાતીમાં બોલો છો? એમને અંગ્રેજી આવડે છે.' અને ગુસ્સાથી પીઠ ફેરવીને ત્યાંથી ચાલી ગયો.

બીજા ઘરમાં અમે બધાં બહાર જવા માટે તૈયાર થતાં હતાં. ક્યાંક ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ હતો. એમની મમ્મી આવી. એણે એક સુંદર સાડી પહેરેલી હતી. મોટો છોકરો એની પાસે ગયો અને લાડ અને ફરિયાદના મિશ્ર અવાજે બોલ્યો : 'મમ્મી, સાડી ન પહેરે તો ન ચાલે? તું સાડી પહેરે એ મને બિલકુલ ગમતું નથી. જરા ડ્રેસ બદલી આવો ને...' મમ્મીએ એને પંપાળ્યો અને મારી તરફ દુઃખદ નજરે જોયું. સાડી તો નહિ બદલી.

ત્રીજા એક ઘરમાં બહેનોનું મિલન હતું એની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી કરવાની હતી. મેં સૂચવ્યું હતું કે 'અસત્યો માંહેથી' પ્રાર્થના સૌ બોલીએ, પણ યુવાન લોકોમાં કોઈને એ પ્રાર્થના મોઢે ન હતી. સંકોચ તો ન હતો, પણ આવડતી જ ન હતી, પછી બોલે શી રીતે? છેવટે એક મોટી બહેને શરૂ કરી અને અમે બધાંએ ઉપાડી.

ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિખ્યાત છે, અને દુનિયાના શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થનાસંગ્રહોમાં એનું અગ્રસ્થાન છે. ગુજરાતની કોઈ પણ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રાર્થના મોઢે છે જ અને વિનાસંકોચે એ બોલી શકે. પણ પરદેશની એ ગુજરાતી બાળાઓને એ આવડતી ન હતી. બોલાવીએ તો બોલે, પણ પોતાની મેળે ન બોલે.

સાડી પણ પશ્ચિમના ભદ્ર સમાજમાં એક રુચિકર, પ્રતિષ્ઠિત, કલાત્મક વેશ ગણાય અને ભારતીય સ્ત્રીઓ એમની આગવી છટાથી સાડી પહેરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં જાય ત્યારે ખૂબ શોભે અને ખૂબ વખણાય.

સાડી ખરેખર શોભે છે અને પરદેશમાં પણ એની પ્રતિષ્ઠા છે, પણ પોતાની મમ્મી સાડી પહેરે એ પેલા લંડનવાળા ગુજરાતી છોકરાને ગમતું નથી.

અને મોટી વાત તે ભાષાની. પોતાના બાપને ગુજરાતીમાં બોલતા સાંભળીને દીકરાને ગુસ્સો ચડે તો પોતે ગુજરાતીમાં બોલશે ખરો? વાંચશે ખરો? વાપરશે ખરો ? થોડુંઘણું ગુજરાતી તો એને આવડે છે. નાનપણથી ઘેર સાંભળતો અને સ્કૂલમાં કે સ્કૂલની બહાર થોડું પણ શીખતો. અત્યારે એ ગુજરાતી સમજે છે, અશુદ્ધ બોલે અને નહિ લખે એવી પરિસ્થિતિ છે. પરદેશમાં દેશી ભાષા સચવાતી નથી.

આફ્રિકાના એક મુલકમાં ગુજરાતીઓની વચ્ચે ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા એક પ્રયોગ કર્યો છે. ગુજરાતી

લખવામાં ઘણાંને તકલીફ પડે (અરે, આપણનેય હો !) માટે સરળ જોડણી અને સરળ નિયમો અપનાવ્યાં છે. બધી ઈ દીર્ઘ અને બધા ઉ હ્રસ્વ. જોડાક્ષર નહિ. અનુસ્વાર નહિ અને કોઈ ભૂલ હોય તોય ભૂલ નહિ ગણાય. સારી સગવડ છે અને ઉદારતા છે. પ્રયોગ પાછળનો હેતુ પણ શુભ છે અને યોગ્ય છે; પરંતુ એથી કંઈ વળવાનું નહિ. ગુજરાતીને સરળ બનાવવાથી ગુજરાતી ટકવાનું નહિ. દીર્ઘ હ્રસ્વનો સવાલ નથી. ક ખ ગ ઘનો સવાલ છે. એટલે કે આખી ભાષાનો સવાલ છે. એ જાય તો જાય, અને ટકે તો ટકે. ને પરદેશમાં એ નહિ ટકે.

પરદેશના ગુજરાતીઓના આમંત્રણથી તેઓ વસે છે એવા અનેક દેશમાં હું ગયો છું. એમની જોડે રહ્યો છું, ચર્ચાઓ કરી છે, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. એમને સીધી વાત કરવાની હજુ સુધી મારી હિંમત ચાલતી ન હતી. મને બોલાવે, બધી સગવડ કરી આપે, ઉત્તમ આતિથ્ય કરે, એટલે હું સૌને સારું સારું લગાડીને બોલતો અને ગુજરાતીને ટકાવવા જે કંઈ પ્રયત્ન કરે તે ખૂબ વખાણતો : જરૂર ઘરમાં નાના છોકરાઓની જોડે ગુજરાતી બોલે, સ્કૂલમાં એનો અભ્યાસ દાખલ કરાવી શકો તો કરાવો, અને ન બની શકે તો સ્કૂલના સમય પછી સ્કૂલના મકાનમાં ભણાવો, દેશથી ગુજરાતી માસિકો મંગાવો, ગુજરાતીમાં પ્રવચનો ગોઠવો, ગુજરાતી ભજનો ગાઓ, એ રીતે જરૂર ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ સાચવી શકશો અને એના લાભ તમને મળતા રહેશે. હવે હિંમત આવી ગઈ છે એટલે સીધું કહું છું : આ બધું સારું છે, પણ નકામું છે. એટલે કે એથી ગુજરાતી તમારે ત્યાં ટકવાનું નથી ને એનું ગૌરવ સચવાવાનું નથી ને એના લાભ મળવાના નથી. ખોટી ભ્રમણા ન સેવો. ગુજરાતી તમારાં ઘરોમાંથી જાય જ છે. બહુ બહુ તો એક-બે પેઢી થોડું રહેશે. બે પેઢી પછી નામનિશાન નહિ રહે એ હકીકત છે એ જાણવી જોઈએ અને કહેવી જોઈએ. ખોટું આશ્વાસન આપવા એકબીજાને સારું લગાડવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જ છે.

હમણાં પરદેશ જઈ આવેલા એક આત્મીય ગુજરાતી સાક્ષરની સાથે વાતચીત થતી હતી એમાં આ વાત નીકળી. તેઓ ભારપૂર્વક કહેતા : ‘પરદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓએ જેમ તેમ કરીને ગુજરાતીનું જ્ઞાન ચાલુ રાખવું પડશે, નહિ તો એ લોકો નરસિંહ-મીરાંને, અરે, સુન્દરમ્-રાજેન્દ્ર-મકરંદને કેવી રીતે વાંચશે?’ મેં ધીરેથી કહ્યું: ‘વાંચતા જ નથી. અને મીરાં, નરસિંહ વિશે તો હજી જાણે, પણ સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર, મકરંદ વિશે પરદેશમાં જન્મેલા ગુજરાતી યુવાનોને પૂછો તો એમનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નહિ હોય. પછી વાંચવાની વાત ક્યાં રહી !’

કોઈ કહેશે કે ભાષા જાય તો ભલે જાય. એમાં શું? ને અંગ્રેજી ક્યાં ખોટી ભાષા છે કે બીજીની જરૂર પડે ! ગુજરાતી જાય તો ભલે જાય. ચલાવી લઈએ.

ભાષા જાય એનું દુઃખ છે પણ ભાષા જાય ત્યારે એનું બીજું અને મોટું દુઃખ અને ચિંતા છે કે ભાષા જાય ત્યારે એકલી નહિ જાય. ભાષા જાય, માતૃભાષા જાય, દેશની અને કુટુંબની અને બાપદાદાઓની ભાષા એ કુટુંબના સભ્યોમાંથી જાય, એની આવડત જાય, એની સમજણ જાય, એનો ઉપયોગ જાય ત્યારે એની સાથે મૂળ દેશની સાથેનો સંપર્ક જાય, વારસાગત સંસ્કૃતિ સાથેનો સંપર્ક જાય, સંસ્કારો જાય, મૂળિયાં જાય, ઇતિહાસનો અને ભૂતકાળનો અને હૃદયનો એક કટકો જાય. એ મોટી ખોટ છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજાની સાથે એવી તો સંકળાયેલી છે કે એક જાય તો બીજી જાય. ભાષા એ સંસ્કૃતિનું તટસ્થ વાહન નથી. એની સાથે ઓતપ્રોત છે, વણાયેલી છે, એક થયેલી છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આર્ય ભાષાઓમાં જ ટકે. એક પ્રયોગ કરવો હોય તો ગીતાજીનાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો તમે ગુજરાતીમાં બોલો (અને સંસ્કૃત આવડે તો સંસ્કૃતમાં) ત્યારે દિલમાં અનેરાં આનંદ, શાંતિ, સાત્ત્વિકતાનો અનુભવ કરો છો. અંગ્રેજીમાં વાંચો ત્યારે એવું કશું લાગતું નથી. ભાષાનો પ્રભાવ છે. ભાષાનું જોર છે. તે જે સંસ્કૃતિમાંથી આવી છે એની સાથે એકરૂપ થયેલી હોય છે, માટે એ જો જાય તો એના સંસ્કારો પણ ઘસડીને લઈ જાય.

ગુજરાતી ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિને પણ સાથે લઈ જાય. એ કંઈ ઓછું જોખમ નથી.

મારી મૂળ વાત ફરી એક વાર સ્પષ્ટ કહું. તમે પરદેશમાં ન જાઓ એમ હું નથી કહેતો. ત્યાં ન રહો એમ પણ નથી કહેતો. તમારી ઈચ્છા હોય તો જરૂર જશો અને જરૂર રહેશો. પણ જશો તો પૂરો વિચાર કરીને જશો, રહેશો તો પૂરો વિચાર કરીને રહેશો. શું મળે અને શું જાય, શો લાભ છે અને શું નુકસાન છે, શાની આશા છે, અને શાનો ચોક્કસ ભારે મોટો ભોગ છે એ બરાબર જોજો. જમા ખાતે ઠીક રકમ છે, પણ ગયા ખાતે કંઈ ઓછી રકમ નથી. બંને

પક્ષ બરાબર તપાસજો. પછી જવું હોય તો જરૂર જજો પણ આંખો બંધ કરીને નહિ જાઓ. બીજાઓના અનુકરણથી, ફેશનના જોરથી, પૈસાના મોહથી, પ્રતિષ્ઠાની ભૂખથી તો નહિ જાઓ. અને સાચા કારણથી જવાનો વિચાર કરશો ત્યારે પણ જવાથી કેવા ગેરલાભ છે એનો પણ પૂરો ખ્યાલ કરો. માબાપનો વિયોગ, કામનો અતિરેક, ઓછું કૌટુંબિક જીવન, લઘુમતીનાં જોખમ, સંસ્કૃતિનો હ્રાસ. યાદ રાખો કે તમને પ્રિય છે એવી કેટલીક વસ્તુઓ તમારે માટે નહિ તો તમારા દીકરાઓ માટે તો જશે. મમ્મીની સાડી જશે. પપ્પાની ભાષા જશે. ઉપનિષદની પ્રાર્થના પણ જશે. એ તમને ગમશે ખરું?

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

મુલક પ્રદેશ ભદ્ર સભ્ય પ્રતિષ્ઠા આબરૂ વ્યર્થ નકામું ઓતપ્રોત એકબીજા સાથે વણાઈ ગયેલું તટસ્થ નિષ્પક્ષ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એવું, જ્ઞાની સાત્ત્વિકતા સત્ત્વવાળું આતિથ્ય મહેમાનગતિ

વિરુદ્ધાર્થી

ગમો અણગમો હાજરી ગેરહાજરી સુખદ દુઃખદ મિલન વિરહ ભદ્ર અભદ્ર સરળ કઠિન સગવડ અગવડ ઉત્તમ અધમ વખાણ નિંદા નફો નુકસાન ચોક્કસ અચોક્કસ સાક્ષર નિરક્ષર ઈચ્છા અનિચ્છા

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) પિતાને ગુજરાતીમાં બોલતા સાંભળીને દીકરાને કઈ લાગણી થાય છે?

(A) દીકરો હરખાય છે.	(B) દીકરાને ગુસ્સો ચડે છે.
(C) દીકરો પણ ગુજરાતીમાં બોલવા લાગે છે.	(D) દીકરો પિતાને શાંતિથી સાંભળે છે.
- (2) ગુજરાતી ભાષા જવાથી લેખકને કયો ભય દેખાય છે?

(A) ભારતીય સંસ્કૃતિ જવાનો	(B) અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનો
(C) અન્ય સંસ્કૃતિના તિરસ્કારનો	(D) કશો જ ભય દેખાતો નથી.
- (3) ગીતાજીનાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો ગુજરાતીમાં બોલતી વખતે શો અનુભવ થાય એમ લેખક કહે છે?

(A) કશો જ અનુભવ થતો નથી.	(B) દિલમાં અનેરો આનંદ, શાંતિ અને સાત્ત્વિકતાનો અનુભવ થાય છે.
(C) અશાંતિ અનુભવાય છે.	(D) કશી જ સમજ પડતી નથી.
- (4) ઉપનિષદની વિશ્વવિખ્યાત પ્રાર્થના ‘અસત્યો માંહેથી’નો ઉલ્લેખ કયા પાઠમાં છે?

(A) વારસાગત	(B) છબિ ભીતરની
(C) ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય	(D) સો ટચનું સોનું

2. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવી રાખવા માટેના લેખકનાં સૂચનોની નોંધ કરો.
- (2) પરદેશ જવામાં લેખકને કયો ગેરલાભ દેખાય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના છ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લંડન મુલાકાતના લેખકના અનુભવો વર્ણવો.
- (2) ‘ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય’ આ વાક્યની સમજ આપો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ગુજરાતી ભાષાની સજ્જતા વધે’ એ માટે એક ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- તમારી માતૃભાષા જાળવવા તમે શું કરશો? તમારા વડીલો તથા શિક્ષકો પાસેથી એનું માર્ગદર્શન મેળવો.
- તમે જ્યારે પણ અજાણ્યો શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, અજાણી કહેવત કે તળપદો પ્રયોગ પહેલીવાર સાંભળો ત્યારે નોંધી લો અને તમારા શિક્ષકની મદદથી જોડણીકોશમાંથી એનો અર્થ જાણવાનું ગોઠવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● “એમને સીધી વાત કરવાની હજુ સુધી મારી હિંમત ચાલતી ન હતી.”, “હવે હિંમત આવી છે એટલે સીધું કહું છું.” ભાષાના આડંબર વિના કે શુંગાર વિના કહેવાયેલ સીધી-સાદી વાત પણ કેટલી અસરકારક હોઈ શકે એનો ખ્યાલ આ વાક્યો આપે છે. કોઈને પણ કશું કહેતાં પહેલાં હિંમત જોઈએ એટલે કે લાંબો વિચાર કરવો જોઈએ એનો ઈશારો પણ અહીં અપાયો છે.

- ‘ભાષા જાય, માતૃભાષા જાય... ખોટ છે’

ભાષા કે માતૃભાષા જાય તો સાથે શું શું જાય તેનું ગહન ચિંતન અહીં રજૂ થયું છે, પરંતુ ગદ્યખંડમાં જાય... જાય... જાય...નું જે પુનરાવર્તન થયું છે તે ગદ્યખંડને કાવ્યાત્મક ગદ્ય બનાવે છે. નાનાં નાનાં વાક્યો પરસ્પર કડીની જેમ અહીં જોડાયેલાં છે. સમજણ, સંસ્કાર, સંપર્ક જેવા યથોચિત શબ્દોનો વર્ણાનુપ્રાસ પણ અહીં રચાયો છે તે ધ્યાનથી જુઓ.

● ભાષા જવાથી થનાર નુકસાનની માત્રા ‘જાય...’ ના પુનરાવર્તન દ્વારા વાચક-ભાવકના મનમાં તીવ્ર સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે તે અનુભવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજે અનેક લોકો પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ ભણાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. પરદેશ મોકલવાની તમન્ના સેવે છે. ભણે અહીં અને પરદેશ જઈને નોકરી કરે પરિણામે ભણાવવા માટે રાષ્ટ્રે કરેલા ખર્ચનું વળતર આપણા દેશને મળતું નથી. તે માટેનું મુખ્ય કારણ પરદેશમાં અહીંના કરતાં વધુ પૈસા મળે તે છે. પરિણામ એ આવે છે કે અહીંનું યુવાધન પરદેશ જઈ તે દેશને ફાયદો કરાવે છે અને પોતાના દેશને નુકસાન. પરદેશ જવાથી કદાચ પૈસા વધુ મળતા હશે પણ તેની સામે ઘણુંબધું ગુમાવવાનું છે તે બાબત પણ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

પરદેશ જવાથી આપણી માતૃભાષા અને તેની સાથે જોડાયેલાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, પરંપરા વગેરે પણ જોખમમાં મુકાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

હાલ ગુજરાતી ભાષાના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે જે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી ગુજરાતી ભાષાને ટકાવી રાખવા માટે શું શું કરી શકાય તેની ચર્ચા કરવી.

ફાધર વાલેસ પરદેશ (સ્પેન)ના વતની હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાની આટલી ચિંતા કરે છે તો ગુજરાતી તરીકે આપણી માતૃભાષાને ટકાવી રાખવાની મોટી જવાબદારી છે આ અંગે વિદ્યાર્થીઓને વિચારતા કરવા માટેનું વાતાવરણ સર્જવું.

વ્યાકરણ

એકમ 1

સમાનાર્થી, વિરુદ્ધાર્થી, સ્વર-વ્યંજન, જોડણી

સમાનાર્થી

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) આફ્રિકાના એક મુલકમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા એક પ્રયોગ કર્યો છે.
- (2) આફ્રિકાના એક પ્રદેશમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા એક પ્રયોગ કર્યો છે.
- (3) આફ્રિકાના એક વિસ્તારમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા એક પ્રયોગ કર્યો છે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે વાક્ય-1.માં 'મુલક' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. વાક્ય-2.માં 'પ્રદેશ' અને વાક્ય-3.માં 'વિસ્તાર' શબ્દ પ્રયોજાયા છે. જ્યારે તમે સમાનાર્થી શબ્દો જાણતા હોવ ત્યારે કોઈ એક બાબતને જુદી જુદી રીતે રજૂ કરી શકો છો. જેમકે, 'સૂર્ય' શબ્દના 'આદિત્ય, મિહિર, રવિ...' વગેરે જેવા સમાનાર્થી જાણતા હોવ તો તમારા જવાબ, અર્થવિસ્તાર, નિબંધ આદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકો છો. અહીં તમારી કૃતિમાં આવતા કેટલાક શબ્દોના સમાનાર્થી આપ્યા છે. આ શબ્દોનો અભ્યાસ કરો, તમારી ભાષાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવો અને તમારા ઉત્તરમાં, લખાણમાં ઉપયોગ કરો.

અંતરિક્ષ	-	અંબર, આકાશ, આભ, ગગન, નભ, વ્યોમ
અંધકાર	-	અંધારું, તમસ
અકસ્માત્	-	અચાનક, અણધાર્યું, એકદમ, એકાએક, ઓચિંતુ
અક્ષિ	-	આંખ, ચક્ષુ, દેગ, નયન, નેત્ર, લોચન
અગ્નિ	-	અનલ, પાવક, વહિ, હુતાશન
અજવાળું	-	ઉજાસ, પ્રકાશ
અઢળક	-	અતિશય, અત્યંત, ખૂબ, પુષ્કળ
અનુચર	-	ચાકર, દાસ, નોકર, સેવક
અભરખો	-	અભિલાષા, ઈચ્છા, કામના, કોડ
અભિલાષા	-	અભીપ્સા, આકાંક્ષા, ઈચ્છા, એષણા, કામના, મનોરથ, સ્પૃહા
અમી	-	અમૃત, પીયૂષ, સુધા
અમીર	-	તવંગર, ધનવાન, ધનિક, પૈસાદાર
અરવિંદ	-	ઉત્પલ, કમળ, પંકજ, પદ્મ, પુંડરિક, રાજીવ
અવાજ	-	ઘોષ, નાદ, નિનાદ, રવ
અસુર	-	દાનવ, દૈત્ય, રાક્ષસ
આદિત્ય	-	ભાનુ, મિહિર, રવિ, સૂરજ, સૂર્ય
આબરૂ	-	કીર્તિ, ખ્યાતિ, નામના, શાખ
આવાસ	-	ઘર, નિકેતન, નિવાસ, ભવન, વાસ, સદન
ઉદમ	-	પુરુષાર્થ, મહેનત, શ્રમ
ઉર	-	કાળજું, દિલ, હૃદય, હૈડું, હૈયું
કંગાળ	-	ગરીબ, દરિદ્ર, દીન, નિર્ધન, રંક
કાયા	-	તન, દેહ, શરીર

કિરણ	-	રશ્મિ, કર
ઘાસ	-	તરણું, તૃણ
ચંદ્ર	-	ઈન્દુ, મયંક, શશાંક, શશી, સુધાંશુ, સુધાકર, સોમ
ચોખ્ખું	-	નિર્મળ, વિમલ, વિશુદ્ધ, સાફ, સ્વચ્છ
જંગલ	-	અરણ્ય, કાનન, રાન, વન
જનની	-	મા, માતા
જવનિકા	-	પડદો, ચક
તમામ	-	બધું, સંપૂર્ણ, સર્વ
દરિયો	-	અબ્ધિ, ઉદ્ધિ, જલધિ, વારિ, વારિધિ, સમુદ્ર, સાગર
દાન	-	સખાવત, ખેરાત, ભેટ, બક્ષિસ
દેવ	-	દેવતા, સુર
ધરતી	-	અવની, ધરા, ધરિત્રી, પૃથ્વી, વસુંધરા, વસુધા, ભૂમિ, ભોમ, ભોંય
પંખી	-	ખગ, ખેચર, પક્ષી, વિહંગ, વિહગ
પથ્થર	-	પહાણ, પાષાણ
પહાડ	-	અદ્રિ, ગિરિ, નગ, પર્વત, શેલ
પાણી	-	ઉદક, જળ, તોય, નીર, વારિ, સલિલ
ફૂલ	-	કુસુમ, પુષ્પ, સુમન
મબલખ	-	અતિશય, અત્યંત, ખૂબ, પુષ્કળ
રાત	-	નિશા, યામિની, રજની, રાત્રિ, વિભાવરી, શર્વરી
લોહી	-	રક્ત, રુધિર, શોણિત
વૃક્ષ	-	ઝાડ, તરુ, દ્રુમ, પાદપ
સુગંધ	-	ખુશબો, પરિમલ, ફોરમ, મહેક, સૌરભ
સૂર્ય	-	આદિત્ય, દિનકર, ભાનુ, ભાસ્કર, રવિ, સવિતા, મિહિર
સોનું	-	કનક, કાંચન, સુવર્ણ, હેમ

વિરુદ્ધાર્થી

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) આ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં નાના-મોટા, ગરીબ-તવંગર સહુને આવવાનું હોય છે.
- (2) નંદનંદનભાઈએ દુનિયાની લીલી અને સૂકી બંને જોઈ હતી.
- (3) એમણે જીવનમાં ટાઢ અને તાપ બંને વેઠ્યાં હતાં.

ઉપરનાં વાક્યો વાંચ્યાં ? તમને ખ્યાલ આવ્યો કે વાક્ય-1માં તો ‘સહુએ આ જગ્યાએ આવવાનું હોય છે.’ એવું કહ્યું હોત તોપણ અર્થ સમજાત. પણ અહીં ‘નાના-મોટા, ગરીબ-તવંગર’ ઉમેરીને અર્થને વધુ સચોટ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ સચોટતા આવી યોગ્ય રીતે પ્રયોજાયેલ વિરુદ્ધાર્થીને કારણે. તમે બીજું અને ત્રીજું વાક્ય વાંચો - ‘લીલી-સૂકી’ અને ‘ટાઢ-તાપ’ના વિરુદ્ધાર્થી દ્વારા ‘જીવનના તમામ રંગો જોયા છે’ની અસરકારક રજૂ થઈ છે.

હવે નીચેનું વાક્ય વાંચો :

- હું ભલે ભણી નથી, પણ મારા દીકરાને ભણાવીશ.

આ વાક્યના નકારને દૂર કરવો હોય. નિષેધ વાચકવાક્યનું વિધેયવાક્યમાં રૂપાંતર કરવાનું હોય તો?

● હું ભલે અભણ હોઉં, પણ મારા દીકરાને ભણાવીશ.

હવે નીચેનું વાક્ય વાંચો :

● અત્યારે એ ગુજરાતી સમજે છે પણ અશુદ્ધ બોલે છે.

આ વિધેય વાક્યને નકારમાં ફેરવવું હોય તો ?

● અત્યારે એ ગુજરાતી સમજે છે પણ શુદ્ધ બોલતા નથી.

તમે જોયું કે વાક્યને વધુ સચોટ રીતે રજૂ કરવા, વિધેયમાંથી નિષેધ કે નિષેધમાંથી વિધેયવાક્યમાં ફેરવવા માટે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી નીવડે છે.

આપણા ભાષાસામર્થ્યને વધારવા માટે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો જાણવા જોઈએ. આવા કેટલાક વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો નીચે મુજબ છે :

કેટલાંક વિશેષણો :

અઘરું	×	સહેલું	અઢળક	×	અલ્પ, થોડું
અબોલ	×	બોલકું	અમીર	×	ગરીબ
ઉછીનું	×	રોકડું	ઉત્તમ	×	અધમ
ઉદમી	×	આળસુ	ઊનું-ઉષ્ણ-ગરમ	×	શીળું, શીતળ, ઠંડું
કડવું	×	મીઠું	કાચું	×	પાકું
ખરું	×	ખોટું	દૂર, આઘું	×	પાસે, નજીક
નાનું	×	મોટું	નિશ્ચિત	×	અનિશ્ચિત
નૂતન	×	પ્રાચીન, પુરાણું	પરિણીત	×	અપરિણીત
પહેલું	×	છેલ્લું	પારકું	×	પોતાનું
ભદ્ર	×	અભદ્ર	ભોળું	×	કપટી
મંગલ	×	અમંગલ	મજબૂત	×	તકલાદી
મૂંગું	×	વાચાળ	મૂર્ખ	×	ડાહ્યું
યોગ્ય	×	અયોગ્ય	વધારે	×	ઓછું
વિધવા	×	સધવા	સફળ	×	નિષ્ફળ
સરળ	×	કઠિન	સુખદ	×	દુઃખદ
સ્પષ્ટ	×	અસ્પષ્ટ	હલકું	×	ભારે

કેટલીક વિરુદ્ધાર્થી સંજ્ઞા :

અંધકાર	×	પ્રકાશ	આકર્ષણ	×	અપાકર્ષણ
આકાશ	×	પાતાળ	આશા	×	નિરાશા
ઈચ્છા	×	અનિચ્છા	ઉત્સાહ	×	નિરુત્સાહ
ઉદય	×	અસ્ત	ઉદમ	×	આળસ
ઉન્નતિ	×	અવનતિ	ઊંચે	×	નીચે
કાળજી	×	નિષ્કાળજી	કીર્તિ	×	અપકીર્તિ

ખરીદ	×	વેચાણ	ગમો	×	અણગમો
જય	×	પરાજય	દેવ	×	દાનવ
ધ્યાન	×	બેધ્યાન	નફો	×	નુકસાન
પાપ	×	પુણ્ય	પ્રગતિ	×	અવગતિ
ભરતી	×	ઓટ	ભીતર	×	બહાર
મિલન	×	વિરહ	રાગ	×	દ્વેષ
લાભ	×	ગેરલાભ	વક્તા	×	શ્રોતા
વખાણ	×	નિંદા	વિવેક	×	અવિવેક
શાપ	×	આશીર્વાદ	શિખર	×	તળેટી
સગવડ	×	અગવડ	સર્જન	×	વિસર્જન
સુગંધ	×	દુર્ગંધ	સ્મિત	×	રુદન
સ્મૃતિ	×	વિસ્મૃતિ	સ્વદેશ	×	પરદેશ
હાજરી	×	ગેરહાજરી	હિત	×	અહિત

આ જ રીતે ક્રિયાપદમાં પણ વિરુદ્ધાર્થી જોઈ શકાશે. કેટલાંક ક્રિયાપદો ઉદાહરણ રૂપે નીચે આપ્યાં છે :

વેચવું	×	ખરીદવું	ખીલવું	×	કરમાવું
પ્રગટાવવું	×	બૂઝાવવું	સળગાવવું	×	ઓલવવું, ઠારવું
ઊગવું	×	આથમવું	ફૂલવું	×	સંકોચાવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને તમારી ભાષાઅભિવ્યક્તિને વધુ અસરકારક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરજો.

સ્વર-વ્યંજન

મિત્રો, તમે English Alphabet જાણો છો ? તમને થશે કે આ તો કેવો સવાલ ! પણ હવે તમને કોઈ એમ પૂછે કે તમે ગુજરાતી કક્કો જાણો છો ? તો તમે માથું ખંજવાળવા લાગશો. બરાબરને ! અને તમને એમ પણ થશે કે હવે કક્કો ન આવડે તો શું ફેર પડે ?

તમને કોઈ શબ્દ ન આવડતો હોય ત્યારે તમે શું કરો છો ? Dictionary જુઓ છો ? દા.ત. તમારે Authorisation શબ્દનો અર્થ જાણવો છે. તો તમે શું કરશો ? પહેલા A અક્ષર જોશો, પછી A અક્ષરના જૂથમાં au શોધશો, પછી au ના ક્રમમાં t સુધી જઈને aut શોધશો - એમ તમે મૂળ શબ્દ તરફ આગળ વધશો. હવે જો તમારે ગુજરાતી શબ્દનો અર્થ શોધવો હોય તો તમે શું કરશો ? કોશના એક-એક પાના તો ન ઉથલાવાય ને ? તેના માટે ક્રમ ખબર હોવો જોઈએ ને ! તમે કક્કો પહેલાં ભણી ગયા છો. ચાલો, ફરી એક વાર નજર નાખીએ.

ગુજરાતી સ્વરો :

અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ

ગુજરાતી વ્યંજન :

ક	ખ	ગ	ઘ	
ચ	છ	જ	ઝ	
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	લ	વ
	શ	ષ	સ	
		હ	ળ	

સ્વરક્રમ અનુસાર વ્યંજન કેવી રીતે લખાય, તે તો તમે પહેલાં ભણી જ ગયા છો. પણ એક વાર માત્ર નજર નાખીએ :

ક, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કૃ, કે, કૈ, કો, કૌ, કં, કઃ

યાદ છે ને!

તમને જો થોડોઘણો કક્કો યાદ હશે તો તમને થશે કે આમાં 'ક્ષ' અને 'જ્ઞ' તો નથી. સાચી વાત છે. આમાં 'ત્ર' પણ નથી. કારણ કે આ મૂળભૂત વ્યંજનો નથી. આ જોડાક્ષરો છે.

ક્ષ - ક્ + ષ્ + અ

જ્ઞ - જ્ + ઞ્ + અ

ત્ર - ત્ + ર્ + અ

તમને થશે કે 'જ્ઞ' તો આપણે 'ગ્ + ન્ + ય્ + અ' જેવો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. (વળી, હિન્દીમાં તો ગ્ + ય્ + અ જેવો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ.) તો પછી 'જ્ - ઞ્ - અ'-નો જોડાક્ષર શા માટે ? કારણ કે ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવે છે. તેથી આ સ્વર, વ્યંજન, જોડાક્ષર આદિના અભ્યાસમાં સંસ્કૃત અભ્યાસનો આધાર લેવાય છે.

હવે તમે ફરીથી પેલા જોડાક્ષર લખો.

ક્ષ - ક્ + ષ્ + અ

તો 'ક્ષ' અક્ષરનો ક્રમ ક્યાં શોધી શકાય ? 'ક' પછી. બરાબર ? એટલે કોશ માટે ક્રમ જોવાનો હોય તો -

ક (ક્ષ) ખ ગ ઘ

એ જ રીતે 'જ્ઞ' જોડાક્ષર જોઈએ તો - 'જ્ - ઞ્ - અ' છે તેથી-

ચ છ જ (જ્ઞ) ઝ

'ત્ર'નો જોડાક્ષર જોઈએ તો 'ત્ - ર્ - અ' છે તેથી-

ત (ત્ર) થ દ ધ

હવે, આપણે આ કોશક્રમમાં શબ્દોને જોઈએ ?

સોનું, જ્ઞાતિ, હરિ, પંખી, ત્રણ, લઘુ, ઘર, નવસર્જન, દીવો, ક્ષેત્ર

આ શબ્દોના પ્રથમ અક્ષર જુઓ : સ, જ્ઞ, હ, પ, ત્ર, લ, ઘ, ન, દ, ક્ષ. હવે આપણે જોયેલા વ્યંજનના ક્રમ અનુસાર આ શબ્દોને ગોઠવીએ : ક્ષ, ઘ, જ્ઞ, ત્ર, દ, ન, પ, લ, સ, હ - બરાબર ? તો હવે આ ક્રમમાં શબ્દો ગોઠવીએ ?

ક્ષેત્ર, ઘર, જ્ઞાતિ, ત્રણ, દીવો, નવસર્જન, પંખી, લઘુ, સોનું, હરિ બરાબર? આ ક્રમમાં ગોઠવી શક્યા ? ચાલો, બીજા શબ્દોને કોશક્રમમાં ગોઠવીએ ?

અખતરો, અતિશય, અણગમો, અઢળક, અડધું, અગાશી, અગવડ

અહીં તમે જુઓ છો તેમ બધા અક્ષરનો પહેલો અક્ષર 'અ' સ્વર છે. તેથી હવે બીજો અક્ષર જોવો પડે. દરેક શબ્દના બીજા અક્ષર જોઈએ તો - ખ, તિ, ણ, ઢ, ડ, ગા, ગ - છે. આ અક્ષરોને કક્કાના ક્રમ અનુસાર જોઈએ તો- ખ, (ગા-ગ), ડ, ઢ, ણ, તિ. બરાબર ? હવે, આ 'ગા' અને 'ગ'માંથી પહેલા કયો આવે ? તો એના માટે સ્વરનો ક્રમ જોવો પડે. સ્વરના ક્રમ અનુસાર 'અ' પછી 'આ' આવે. તેથી પહેલા 'ગ' પછી 'ગા' આવે. બરાબર?

હવે, આ શબ્દોને ક્રમમાં ગોઠવીએ...

અખતરો, અગવડ, અગાશી, અડધું, અઢળક, અણગમો, અતિશય.

ખ્યાલ આવ્યો ?

બીજા શબ્દોને ક્રમમાં ગોઠવીએ ?

કઠિન, કોડ, કોઠી, કિરણ, કાળજી, કામના, કાર્યું, કપટ

આમાં પણ પહેલાં અક્ષર સમાન જ છે. પણ તેના સ્વરમાં ભેદ છે. ક, કો, કિ, કા, - બરાબર ? તો પહેલા આ સ્વર પ્રમાણે ગોઠવીએ-

ક - કઠિન, કપટ

કા - કાળજી, કામના, કાર્યું

કિ - કિરણ

કો - કોટ, કોઠી

હવે બીજા અક્ષર પ્રમાણે ગોઠવીએ :

કઠિન, કપટ, કાર્યું, કામના, કાળજી, કિરણ, કોટ, કોઠી. સમજાયું ને!

હવે નીચેના શબ્દોને ક્રમમાં ગોઠવીએ :

અબોલ, ઓરસિયો, ઊનું, ઉદય, ઉછીનું, આભ, આબરૂ, ઈશુ,

પહેલા પહેલો અક્ષર જુઓ, તેનો ક્રમ ગોઠવી બીજો અક્ષર જુઓ, તેના વ્યંજન-સ્વરના ક્રમ ગોઠવો અને ત્યાર બાદ શબ્દો કોશક્રમમાં ગોઠવો. ગોઠવ્યા ? ચાલો જોઈએ.

અબોલ, આબરૂ, આભ, ઈશુ, ઉછીનું, ઉદય, ઊનું, ઓરસિયો

કેટલાક સ્વાધ્યાય કરીએ ?

(1) હળ, પાણી, ગુજરાત, ખુરશી, ક્ષણ, સસલું, તેલ, ગરમ, ખનીજ, કોડિયું.

(2) શિયાળો, બહાર, દાતરડું, જ્ઞાન, ગરીબ, વસંત, પહાણ, ટોળું, ગેરલાભ, ખોટું

(3) ત્રાસ, શીતળ, હીરો, સુગંધ, કિલ્લો, શીરો, ક્ષમા, શાપ, વિસર્જન, સાવજ

ઉત્તર જોઈએ :

(1) કોડિયું, ક્ષણ, ખનીજ, ખુરશી, ગરમ, ગુજરાત, તેલ, પાણી, સસલું, હળ

(2) ખોટું, ગરીબ, ગેરલાભ, જ્ઞાન, ટોળું, દાતરડું, પહાણ, બહાર, વસંત, શિયાળો

(3) કિલ્લો, ક્ષમા, ત્રાસ, વિસર્જન, શાપ, શીતળ, શીરો, સાવજ, સુગંધ, હીરો

હવે તમે કોશક્રમ અનુસાર શબ્દો ગોઠવી શકો ? અર્થ કે જોડણી જોવા માટે તમે કોશનો ઉપયોગ કરી શકો ને !

જોડણી

મિત્રો, સામાન્ય રીતે 'જોડણી' વિશે અભ્યાસ કરવાની વાત આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ-ઈ' અને 'ઉ-ઊ' યાદ આવે. કારણ કે તેમાં ખૂબ ભૂલો થાય છે. પરંતુ, જોડણી માત્ર 'ઈ-ઈ' કે 'ઉ-ઊ' પૂરતી જ મર્યાદિત નથી. જેમકે, નીચેનાં વાક્ય વાંચો :

(1) ક. રામ વનમાં ગયા.

(1) ખ. રામ વાનમાં ગયા.

(2) ક. ચીનને અન્ય દેશોને શસ્ત્રો વેચવામાં રસ છે.

- (2) ખ. ચીનને અન્ય દેશોને શાસ્ત્રો વેચવામાં રસ છે.
- (3) ક. બારી બંધ રાખજો, નહિતર કાગળો ઊડશે.
- (3) ખ. બારી બંધ રાખજો, નહિતર કાગડો ઊડશે.
- (4) ક. એમણે શેરબજારમાં લાખો રૂપિયા ગુમાવ્યા.
- (4) ખ. એમણે શેરબજારમાં લાખો રૂપિયા ઘુમાવ્યા.
- (5) ક. આજે મોનાનો જન્મદિવસ હતો. તે ઉપહાર માટે તેની મમ્મીની રાહ જોતી હતી.
- (5) ખ. આજે મોનાનો જન્મદિવસ હતો. તે ઉપહાર માટે તેની મમ્મીની રાહ જોતી હતી.

ઉપરનાં વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો : તેમાં નીચેના શબ્દો ખાસ વાંચો :

- વાક્ય-(1) વન - વાન
- વાક્ય-(2) શસ્ત્ર - શાસ્ત્ર
- વાક્ય-(3) કાગળો - કાગડો
- વાક્ય-(4) ગુમાવવું - ઘુમાવવું
- વાક્ય-(5) ઉપહાર - ઉપહાર

અહીં તમે જુઓ કે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ-ઇ’ કે ‘ઉ-ઊ’ સિવાય ‘અ-આ’, ‘બ-બ’, ‘ગ-ઘ’ વગેરે સ્વર-વ્યંજનનો ભેદ છે અને તેમાં રહેલો અર્થભેદ સમજાય એવો છે. તમને ખ્યાલ આવે છે કે સંદર્ભને યોગ્ય શબ્દ ન મુકાય તો અર્થ ન મળે અથવા જુદો અર્થ મળે. જન્મદિવસે કોઈ ‘ઉપહાર’(ભેટ)ની રાહ જુએ કે ‘ઉપહાર’(નાસ્તા)ની રાહ જુએ?

ભાષાનો ઉપયોગ આપણે અવગમન (કોમ્યુનિકેશન) માટે કરીએ છીએ. જો અવગમન જ ખોટું થાય તો તે ભાષાપ્રયોગનો શો અર્થ ? આવો, અહીં આવા કેટલાક શબ્દોનો પરિચય મેળવીએ. જેની જોડણી હ્રસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ-ઇ’ કે ‘ઉ-ઊ’ પર આધારિત નથી. પણ, જોડણી તો જોડણી છે. યોગ્ય રીતે લખાવી જોઈએ.

બરાબર ?

શબ્દ	અર્થ	શબ્દ	અર્થ
અકસ્માત્	એકાએક, ઓચિંતુ	અકસ્માત	હોનારત
અધર	હોઠ	અધર	ટેકા વિના
અપેક્ષા	ઈચ્છા, આશા	ઉપેક્ષા	તિરસ્કાર, ધ્યાન ન આપવું
અબજ	સંખ્યા (સો કરોડ)	અજબ	અદ્ભુત, આશ્ચર્યકારક
અભિનય	વેશ ભજવવો તે	અભિનવ	તદન નવું
અસ્ત્ર	ફેંકવાનું હથિયાર (દા. ત. ભાલો)	શસ્ત્ર	હાથમાં પકડીને લડવાનું હથિયાર (દા. ત. તલવાર)
આજ	આજે	આ જ	‘આ’ સિવાય બીજું નહીં
આરસ	સંગેમરમર	આળસ	સુસ્તી
ઈનામ	બક્ષિસ, ભેટ	ઈમાન	શ્રદ્ધા, આસ્થા
કઠોર	કઠણ, નિર્દય	કઠોળ	દાળ પડે એવું દ્વિદળ અનાજ
કેશ	વાળ	કેસ	મુકદ્દમો
ક્ષુધા	ભૂખ	સુધા	અમૃત

ગણ	ટોળું, સમૂહ	ઘણ	મોટો હથોડો
ગૃહ	ઘર	ગ્રહ	સૂર્યની આસપાસ ફરતો આકાશીય ગોળો; 'પ્લેનેટ'
ગોર	પુરોહિત	ગોળ	આકાર
ગોર	પુરોહિત	ઘોર	બિહામણું
ડામ	ગરમ ગરમ વસ્તુ ચામડી ઉપર ચાંપી દેવી તે	દામ	પૈસા, કિંમત
ઢાલ	પ્રહાર-ઝટકો ઝીલવાનું ચામડાનું એક સાધન (2) રક્ષક વસ્તુ	ઢાળ	ઢોળાવ, ઉતાર
દોશી	કાપડ વેચનારો ફેરિયો, એક અટક	ડોશી	ઘરડી સ્ત્રી
દોશી	કાપડિયો	દોષી	દોષવાળું, અપરાધી
ધન	દોલત, પૈસો, સમૃદ્ધિ	ધણ	ગાયોનું ટોળું
નિધન	મૃત્યુ	નિર્ધન	ગરીબ, કંગાળ
પરિણામ	ફળ	પરિમાણ	માપ
પોશ	ખોબો	પોષ	ગુજરાતી મહિનો, વિક્રમ સંવતનો ત્રીજો મહિનો
પ્રણામ	નમસ્કાર	પ્રમાણ	માપ
પ્રસાદ	નૈવેદ્ય, કૃપા	પ્રાસાદ	મહેલ, ભવન
બોલવું	ઉચ્ચારવું, કહેવું	બોળવું	પ્રવાહીમાં ડુબાવવું
ભરવું	ખાલી હોય તેમાં મૂકવું, (2) સંઘરવું (અનાજ)	ભળવું	ભેગું મળી જવું
ભવન	મકાન	ભુવન	લોક
મન	દિલ, ઈચ્છા	મણ	ચાળીસ સેરનું તોલ, (20 કિલો)
મરવું	મૃત્યુ પામવું	મળવું	ભેગા થવું, જડવું
માન	આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા	માણ	ગાગર
રન	ક્રિકેટની રમતનો આંક	રણ	રેતાળ વિસ્તાર
લક્ષ્ય	ધ્યેય, હેતુ	લક્ષ	લાખ
શત	સો	સત	સત્ય
શાલ	ઓઢવાનું ગરમ વસ્ત્ર	સાલ	વર્ષ
શ્રીમંત	પૈસાદાર	સીમંત	અઘરણી (આવનાર બાળકને આશિષ મળે તે માટે સાતમા-આઠમા મહિને સગર્ભા સ્ત્રીનો ખોળો ભરવાનો વિધિ)
સાંભળવું	શ્રવણ કરવું	સાંભરવું	યાદ કરવું
સ્વગત	મનમાં કહેવું	સ્વાગત	સત્કાર કરવો

લખતી વખતે ક્યારેક 'ળ'નો 'ર' થઈ જાય કે 'દ'નો 'ડ' થઈ જાય તો અર્થ બદલાઈ જાય, અક્ષર-ધ્વનિનો ક્રમ બદલાય તોપણ અર્થ બદલાઈ જાય, બરાબર ? યોગ્ય ઉચ્ચાર અને સંદર્ભ અનુસાર યોગ્ય શબ્દ બોલાય કે લખાય

તો જ યોગ્ય અર્થ વ્યક્ત થઈ શકે.

યોગ્ય અર્થ સંદર્ભે અનુસ્વારનું પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. ઉદાહરણ માટે નીચે કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે, જેમાં અનુસ્વાર સહિત અને અનુસ્વાર વિના લખતા અર્થ બદલાય છે.

અનુસ્વારરહિત	અર્થ	અનુસ્વારસહિત	અર્થ
ઉદર	પેટ	ઉંદર	એક પ્રાણી
કૂચી	ગલી, મહોલ્લો	કૂંચી	ચાવી
ખાધ	ખોટ	ખાંધ	ખભો
ચૂક	ભૂલ, કસર	ચૂંક	પેટની આંકડી (૨) નાની ખીલી
જગ	જગત	જંગ	યુદ્ધ
નિશ્ચિત	નક્કી કરેલું	નિશ્ચિંત	ચિંતા વગર
બગલો	એક પક્ષી, નર બગલું	બંગલો	એક પ્રકારનું મકાન
ભાગ	હિસ્સો	ભાંગ	ગાંજાનાં કળી, પાંદડાં
ભાગવું	નાસવું	ભાંગવું	તોડવું
મહી	દહીં, પૃથ્વી	મહીં	અંદર
મૂડી	પૂંજ, ધન	મૂંડી	માથું
મે	અંગ્રેજી પાંચમો મહિનો	મેં	‘હું’નું સકર્મક ભૂતકાળનું રૂપ
સારુ	માટે	સારું	સરસ

અનુસ્વાર લખીએ કે ન લખીએ તો અર્થ બદલાઈ શકે, તે તમે ઉપરના શબ્દોમાં જોઈ શકશો. અનુસ્વાર વ્યાકરણ સાથે પણ સંકળાય છે. પણ તેની વાત પછી ક્યારેક.

સાચી જોડણી લખવાના વિચારથી જ ચિંતા થવા લાગે છે, હેં ને! પણ મિત્રો, તમને ખબર છે કે કેટલાક શબ્દો એવા પણ છે જેમાં એકથી વધુ જોડણી સાચી ગણાય છે. તમને તો હવે ગુજરાતી કોશ (ડિક્શનરી) જોતાં આવડે છે. તમે ગૂજરાતી વિદ્યાપીઠના ‘સાર્થ જોડણીકોશ’માં જોઈને ખાતરી પણ કરી શકો છો. તો એવા કેટલાક શબ્દો જોઈએ, જેની એકથી વધુ જોડણી સાચી ગણાય છે :

અગાશી	અગાસી	અડધું	અરધું/અર્ધું
અવની	અવનિ	ઈર્ષા	ઈર્ષ્યા
ઈશુ	ઈસુ	ઉંદર	ઉંદર
કિંમત	કીમત	ખનીજ	ખનિજ
ખર્ચ	ખરચ	ખિસ્સું	ખીસું
ખુરશી	ખુરસી	ગુજરાત	ગૂજરાત
ગુજરાતી	ગૂજરાતી	જોશી	જોષી
ઢીંગલી	ઢિંગલી	નહીં	નહિ
ભૂમિ	ભૂમી	મુઝવણ	મુંઝવણ/મૂંઝવણ
રાત્રિ	રાત્રી	રાષ્ટ્રીય	રાષ્ટ્રિય
વાચન	વાંચન	લૂંટ	લૂટ/લુંટ
વિનતિ	વિનંતિ	શાપ	શ્રાપ
હંમેશ	હંમેશ	છબી	છબિ
	હંમેશા		

તમે જોડણી વિશે કેટલીક નવી વાતો જાણી હશે. પણ મઝા પડી ? હા, તો હવે કેટલીક જોડણી તમારા માટે સહેલી થઈ જશે.

બાલમુકુન્દ દવે

(જન્મ : 7-3-1916, અવસાન : 28-2-1993)

બાલમુકુન્દ મણિશંકર દવે. વડોદરા જિલ્લાના મસ્તુપુરામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમણે 'નવજીવન'માં પ્રૂફરીડર તરીકે લાંબો કાળ કામ કર્યું હતું. 'ધ્રુવાખ્યાન' તેમની આખ્યાનની ઢબમાં લખાયેલ કૃતિ છે. 'પરિક્રમા', 'કુંતલ' તેમના ધ્યાનપાત્ર કાવ્યસંગ્રહો છે. 'સોનચંપો', 'અલ્લકદલ્લક', 'ઝરમરિયાં' તેમના બાળગીતોના સંગ્રહો છે.

બાલમુકુન્દ દવેની આ ગીતરચના છે. આ પૃથ્વી ઉપર કશુંક નવું, ચિરસ્થાયી રચી જવાનો ઉત્સાહ આ ગીતમાં વ્યક્ત થયો છે. મોહમાયા ફગાવી, જૂઠી કીર્તિના મોહમાં પડ્યા વગર, આળસ-નિરાશાને હટાવી અજબ આશા અને ઉત્સાહથી આ પૃથ્વી ઉપર જ સ્વર્ગ સર્જવાની નેમ આ ગીતના કેન્દ્રમાં છે. મનુષ્યોનાં ઉત્તમ કામોથી જ આ પૃથ્વી રંગભરી એટલે કે સુંદર બનશે તેવું કવિએ સૂચવ્યું છે.

નવસર્જનની વાટે વિહરતા

અમે પ્રગતિના પંથના પ્રવાસી,
ઉર આશા ઉલ્લાસ ભરી ભમતા
અમે નૂતન યુગના પ્રવાસી.

નીંદ આળસ નિરાશા હટાવશું,
વેરઝેર અમે મિથ્યા મિટાવશું,
અમે વિચરતા વગડાના વાસી,
અમે નૂતન યુગના પ્રવાસી.

મોહમાયાના ફંદને ફગાવશું
જૂઠી કીર્તિના ભૂતને ભગાડશું,
અજબ આશાનાં સ્વપ્ન સજાવશું,
અમે પૃથ્વી પર સ્વર્ગને ઉતારશું
હવે રહેશો નહિ કો ઉદાસી
અમે રંગીન ધરાના રહેવાસી,
અમે નૂતન યુગના પ્રવાસી.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

નવસર્જન નવીન સર્જન કરવું મિથ્યા નકામું, વ્યર્થ ફંદ જાળ પંથ રસ્તો, માર્ગ ધરા પૃથ્વી, ધરતી

વિરુદ્ધાર્થી

સર્જન વિસર્જન પ્રગતિ અધોગતિ ઉલ્લાસ નિરાશા નૂતન પુરાણું કીર્તિ અપકીર્તિ આશા નિરાશા

તળપદા શબ્દો

વાટ રસ્તો

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) નવસર્જનની વાટે વિહરતા લોકો માટે નીચેનામાંથી કયું વિધાન બંધબેસતું છે?

- (A) પ્રગતિમાં માનતા નથી. (B) તે હંમેશાં સૂતા રહે છે.
(C) પ્રગતિના પંથના પ્રવાસી છે. (D) તે બેસી રહેનારા છે.

(2) ધરતીને કવિએ કેવી કહી છે?

- (A) બેહૂદી (B) કાળી (C) કદરૂપી (D) રંગીન

(3) નવસર્જનની વાટે વિહરનાર વ્યક્તિના હૃદયમાં શું જોવા મળે છે?

- (A) આશા (B) ઉલ્લાસ (C) નિરાશા (D) ઉપરનાં A અને B બંને.

(4) નવસર્જનની વાટે ચાલનારને નીચેનામાંથી કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?

- (A) જૂઠી કીર્તિના ભૂતને ભગાડવાની (B) અજબ આશાનાં સ્વપ્ન સજાવવાની
(C) પૃથ્વી ઉપર નર્ક ઉતારવાની (D) મોહમાયાના ફંદને ફગાવવાની

2. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) કવિ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ કઈ રીતે ઉતારવા માગે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નનો છ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) નૂતન યુગના પ્રવાસી કેવા હોય?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારી શાળામાં શું શું નવું કરી શકો તેનાં સૂચનોની યાદી તૈયાર કરો અને તમારા વર્ગશિક્ષકને આપો.
- તમારા ગામ/શહેરમાં શાનું નવસર્જન કરવા જેવું છે તેની યાદી તૈયાર કરી આચાર્યશ્રીને આપો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ‘નૂતન યુગના’ અને ‘પ્રગતિ પંથના’ જેવા શબ્દો પ્રવાસી માટે વાપરી તેની વિશેષ અને વિશિષ્ટ ઓળખ આપવામાં કવિ સફળ થયા છે.

● વિવિધરંગી પોશાકોવાળી, ફળ-પુષ્પો, પ્રાણીઓવાળી ધરતી માટે કવિ ‘રંગીન’ જેવું એક જ વિશેષણ વાપરી અલ્પમાં અધિકનું સૂચન કરે છે. કવિતા એ ટૂંકમાં ઘણું કહેવાની કળા છે તે સમજો.

● ‘વાટે વિહરતા’ અને ‘પ્રગતિના પંથના પ્રવાસી’ના વર્ણાનુપ્રાસથી કાવ્યને લયબદ્ધતાથી શરૂ કર્યું છે. એ લય ‘અમે વિચરતા વગડાના વાસી’, ‘અજબ આશાનાં સ્વપ્ન સજાવશું’માં ઝીલાતો રહ્યો છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

નવસર્જન કરવાનું કાર્ય કપરું જરૂર હશે પણ અશક્ય નથી. તે માટે નીચે દર્શાવેલ ગુણો-લક્ષણો હોવાં જરૂરી છે :

- આળસ, નિરાશા અને વેરઝેરનો ત્યાગ
- ઉત્સાહ સાથે નૂતન અભિગમનો સ્વીકાર
- એકતા અને સમાનતાની ભાવના
- મોહમાયા અને કીર્તિથી અલિપ્ત રહેવાની તૈયારી
- અશક્યને શક્ય કરી બતાવવાનું સામર્થ્ય

● સતત સ્વપ્નદૃષ્ટા બનીને આત્મવિશ્વાસથી કાર્ય કરનારને સફળતા મળે છે તે બાબત વિદ્યાર્થીઓને જણાવી, તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.

ઉશનસ્

(જન્મ : 28-12-1920, અવસાન : 6-11-2011)

નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા 'ઉશનસ્'નો જન્મ વડોદરા જિલ્લાના સાવલી ગામે થયો હતો. તેમણે અધ્યાપક અને આચાર્ય તરીકે કામગીરી કરી હતી. 'પ્રસૂન', 'નેપથ્યે', 'આર્દ્રા', 'મનોમુદ્રા', 'તૃણનો ગ્રહ', 'સ્પંદ અને છંદ', 'કિક્કિણી', 'ભારતદર્શન', 'અશ્વત્થ', 'રૂપના લય', 'વ્યાકુલ વૈષ્ણવ', 'પૃથ્વીને પશ્ચિમ ચહેરે' અને 'શિશુલોક' તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તેમની સમગ્ર કવિતા 'સમસ્ત કવિતા' નામે પ્રગટ થઈ છે. 'સદ્માતાનો ખાંચો' તેમની સ્મરણકથા છે.

તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના પુરસ્કારો એનાયત થયા હતા. સોનેટ કાવ્ય સ્વરૂપમાં કવિ પોતાની અનુભૂતિ ચૌદ પંક્તિની મર્યાદામાં વ્યક્ત કરતો હોય છે અને અંતિમ બે પંક્તિઓમાં સમગ્ર કાવ્યભાવ વ્યક્ત કરતી અસરકારક ચોટ સિદ્ધ કરતો હોય છે. આ સોનેટમાં કવિએ આધુનિક યંત્રયુગને ચિત્રાત્મક રીતે મૂક્યો છે. માનવજાતે કુદરતથી મોં ફેરવી લીધું છે પણ કુદરતે તેનો આદિમ મહિમા ગુમાવ્યો નથી. કવિ પ્રકૃતિ તરફ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં જ કવિ લખે છે, 'અમે તો આકાશો ભણી પીઠ કરી'તી ને ભીંત યણી હતી. છતાં અમારા ઘરની છેક ભીતર હજુ પણ કબૂતરો, હોલા અને ચકલીઓ આવે છે. રસોડામાં તેમના દ્વારા પડતાં તણખલાં, તેમની ચીં ચીં, ટડુકા અને ખરેલાં પીંછાંઓથી કવિને ખૂબ સારું લાગે છે. હજુ સારું છે કે ભીંતની તરડમાં પૂછ્યું વગર જ ઘાસ ઊગે છે. આમ માણસે ઊભી કરેલી કૃતક - કઠોર ભીંતોને તોડીને પણ પ્રકૃતિ તેની પાસે દોડી આવે છે. અંતિમ બે પંક્તિઓમાં આખા કાવ્યની ચોટ ધારદાર રીતે વ્યક્ત કરતાં કવિ લખે છે, માટીએ તેનામાં હજી પેલાં આદિમ મૂળો સાચવી રાખ્યાં છે. જેથી વાડ-છોડે પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો ખીલતાં નથી. માણસ ભલે બદલાયો પણ પ્રકૃતિએ તેના ગુણધર્મો જાળવી રાખ્યા છે એ બદલ કવિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

અમે તો આકાશો ભણી પીઠ કરી'તી ભીંત યણી,
અરે, સારું છે કે હજી પણ અમારા ઘર મહીં
ઘણે ઊંડે ઊંડે ઊડતી ઊડતી આવી ભીતરે
ગૂંથે છે માળાઓ કબૂતર, કપોતો, ચકલીઓ;
લઈ આવે થોડું ગગન ઘરમાં એ મિષ વળી,
અમો સૌનાં ઋણી : નભતી ઘરમાં જેથી નભતા,
હજી સારું છે કે શિર પર રસોડે તણખલાં,
ઝીણી ચીં ચીં, ટૂંકા, મલમલી પીંછાઓ ખરી રહે,
હજીયે આવે છે વનની લીલી કહેવા પરીકથા
હવામાં આઘેનું પરણ મનમાં છેક ખરતું,
હજી તો સારું છે : ભીંત - તરડમાં માથું ઊંચકી
વિના પૂછ્યા - ગાછ્યા તૃણ નીકળતું 'કુક્ક' કરીને,
ભલું કે મિટ્ટીમાં હજી વન તણાં આદિમ મૂળો,
હજી વાડા-છોડે નથી ઊઘડતાં પ્લાસ્ટિક ફૂલો.

(‘અશ્વત્થ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

કપોત હોલો, કબૂતર મિષ બહાનું તૃણ ઘાસ આદિમ આદિકાળનું, આદિકાળનું શિર મસ્તક ફૂલ પુષ્પ, કુસુમ
માળો નીડ ગગન આકાશ નભતા આકાશની વિશાળતા

વિરુદ્ધાર્થી

લીલી સૂકી ભીતર બહાર

તળપદા શબ્દો

ભણી તરફ પરણ પર્ણ, પાન

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) ઘરમાં થોડું આકાશ લઈને કોણ આવે છે?

(A) કબૂતર, કપોત, ચકલી (B) કપોત, કોયલ, પોપટ

(C) ઘુવડ, મોર (D) કાબર, હોલા, કાગડો

(2) ભીંતની તિરાડમાંથી કોણ બહાર આવે છે?

(A) તૃણ (ઘાસ) (B) ચકલી (C) માણસ (D) પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો

(3) કવિને શું ગમે છે?

(A) છોડ ઉપર પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો ઊઘડે છે તે

(B) કૂંડાંમાં પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો ઊઘડે છે તે

(C) માટીમાં વનનાં આદિમ મૂળો રહેલાં છે તે

(D) સાચાં ફૂલો ઊઘડે છે તે

(4) 'આભાર' કૃતિનો સાહિત્યપ્રકાર જણાવો.

(A) સોનેટ (B) ગઝલ (C) ઊર્મિકાવ્ય (D) પદ

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) 'અમો સૌનાં ઋણી' - એવું કવિ શા માટે કહે છે?

(2) અમે આકાશ તરફ શું ચણી લીધું છે?

(3) ભીંતમાંથી પૂછ્યા વગર શું નીકળે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોનો છ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) આ કાવ્યમાં જોવા મળતો પ્રકૃતિપ્રેમ તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- શહેરનું એક પંખી મિત્ર સાથે ગામડામાં એક અઠવાડિયું રહીને પાછું આવ્યા પછી માણસોને શું શિખામણ આપશે એ તમારા મિત્ર સાથે મળીને લખો (જોડીમાં).
- તમારા ઘરની આસપાસ પંખીના માળા અને પાણી પીવાનાં કૂંડાં મૂકો.
- ધારો કે તમે ગામડામાં રહેતું પંખી છો, તમારું ગામ ધીમે ધીમે મોટું થઈ રહ્યું છે અને શહેર બની રહ્યું છે, તો તમને શી તકલીફ પડે છે એનું વર્ણન લખો અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના વર્ગમાં એ રજૂ કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● કવિ કાવ્યમાં 'સારું છે કે હજી....', 'હજી સારું છે કે...', 'હજીયે', 'હજી તો સારું છે', 'હજી વન...', 'હજી'ની બાંધણીથી 'હજી' શબ્દનું વિવિધ શબ્દો સાથે પુનરાવર્તન કરી, ઘણું ગુમાવ્યું છે, તેની સામે કાવ્યાત્મક આશ્વાસન વણી લે છે. વળી.... કુદરત તો તેવી જ છે પણ માનવજાત કેટલી હદે કૃત્રિમ થઈ રહી છે તે તીવ્ર રીતે સૂચિત કરે છે.

- 'હજી તો સારું છે : ફૂલ કરીને'

જર્જરિત દીવાલોમાં ઊગતી વનસ્પતિના દૃશ્યને કવિએ અહીં 'કુક્ક' શબ્દથી કેવી બાળસહજ ઓળખ આપી છે તે જુઓ. 'કુક્ક કરીને'માં જે બાળસહજ ધ્વનિ દેખાય છે, તે વર્ણનને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

- ઝીણી ચીં ચીં, ટહોકા, મલમલી પીંછાંઓના નિર્દેશથી કવિએ પંખીસૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ કરી દીધી છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રાકૃતિક વાતાવરણથી દૂર થતો મનુષ્ય કદાચ થોડું ભૌતિક સુખ મેળવતો હશે, પણ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પાસેથી મળતું ઘણું ગુમાવે છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.

ગ્રામ સંસ્કૃતિ, ગ્રામ પરિવેશ, પશુ-પક્ષી તરફની આત્મીયતા પુનઃ વ્યાપક બને તે માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડવાં. ઘરમાં ઘૂસી ગયેલાં નકલી ફૂલો (પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો) પાસે સુંદરતા હશે પણ ફૂલની અસલ સુગંધ, કોમળતા, સજીવતા નથી તે અંગેની ચર્ચા કરી 'પ્રકૃતિ તરફ પાછા વળો'ની ઝુંબેશ અંગે વિદ્યાર્થીઓને સતર્ક કરવા.

પોતાના ઘરમાં કે આસપાસ પક્ષીઓના માળા, પાણીનાં કૂંડાં વગેરેનું કેટલીક સંસ્થાઓ વિતરણ કરતી હોય છે તેનો પરિચય આપી વિદ્યાર્થીઓ તેમાં શું કરી શકે તેની ચર્ચા કરવી.

જયંતિ દલાલ

(જન્મ : 18-11-1909, અવસાન : 24-08-1970)

જયંતિ ઘેલાભાઈ દલાલનું વતન અમદાવાદ હતું. તેઓ વાર્તાકાર, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર અને અનુવાદક તરીકે જાણીતા હતા. ‘જવનિકા’, ‘પ્રવેશ બીજો’, ‘પ્રવેશ ત્રીજો’ તેમના પ્રયોગશીલ એકાંકીના સંગ્રહો છે. ‘રંગતોરણ’ બાળનાટકોનો સંગ્રહ છે. ‘ઉત્તરા’, ‘જૂજવાં’, ‘કથરોટમાં ગંગા’, ‘મૂકમૂ કરોતી’, ‘આ ઘેર, પેલે ઘેર’, ‘અડખે પડખે’, ‘યુધિષ્ઠિર’ તેમના નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘ધીમુ અને વિભા’ તથા ‘પાદરનાં તીરથ’ એમની પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ છે. તેમણે જગવિખ્યાત નવલકથાઓના ઉત્તમ અનુવાદ કર્યા છે.

આ હળવા એકાંકીમાં એક બેકાર ડૉક્ટરની બડાશ, ગેરસમજ અને ગફલતને કારણે ઊભા થતા રમૂજ પ્રસંગોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. સાદા પણ ચબરાક સંવાદો અને પ્રસંગોની ચતુરાઈભરી ગોઠવણી આ કૃતિને છેલ્લે સુધી આસ્વાદ્ય રાખે છે. એકાંકીમાં લેખકે બે ચોટ સિદ્ધ કરી છે - ડૉક્ટરને પહેલાં મનમોહનદાસની અને પછી નરરત્નમણિરાવની ઓળખ મળે છે ત્યારે આ એકાંકી તખ્તા ઉપર સફળતાપૂર્વક ભજવી શકાય એવા ગુણો ધરાવે છે.

પાત્રો

ડૉ પીયૂષ

અનિરુદ્ધ

મનમોહનદાસ

નરરત્નમણિરાવ

ગમન

- (સ્થળ : દવાખાનું સમય : સવારના દસ)
- ડૉક્ટર : હમણાં જ વિઝિટેથી આવ્યો.
- અનિરુદ્ધ : હવે રાખ ને, ભાઈ !
- ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ !
- અનિરુદ્ધ : શું છે !
- ડૉક્ટર : તમે આમ ને આમ...
- ડૉક્ટર : Say.
- અનિરુદ્ધ : (અધવચથી અટકાવી) પણ તમે-તમે શેનો કહી મરે છે ?
- ડૉક્ટર : You don't understand. તું સમજતો નથી. મારા staffના દેખતાં
- અનિરુદ્ધ : (ખડખડાટ હસતાં) તારો staff ! હા... હા... હા...
- ડૉક્ટર : I mean my compounder.
- અનિરુદ્ધ : સાથે પેલા નોકરને પણ ગણાવ ને ! મહિને આઠ આના પરખાવે છે કે બધું પીળે પાને ?
- ડૉક્ટર : I don't know how to teach you to talk.
- અનિરુદ્ધ : પહેલાં જાતે શીખ ને !
- ડૉક્ટર : એટલે તારે કહેવું શું છે ?
- અનિરુદ્ધ : હું એમ કહું છું કે આપ કશા જ કામ વિનાના અહીં બેઠા હતા એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિથી મને વાકેફ કરવાની સભ્યતા આપે શીખી લેવી.
- ડૉક્ટર : વા...રું (મોટા થોથામાં મોં ઘાલે છે.)

- અનિરુદ્ધ : જો, ભાઈ, એમ દેખાડે પંડિતાઈ મળતી હોત તો પેલો છગનો જોશીનો અવતાર ગણાત !
- ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે ટૂંકું પતાવીશ ?
- અનિરુદ્ધ : અરે ભલા'દમી, ઊલટો ઉપકાર માને ને કે માખ મારવાની ન હિંસાથી હું તને ઉગારું છું.
- ડૉક્ટર : એટલે તું અહીં લડવા જ આવ્યો છે ?
- અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ ! લડ્યેં ક્યાં પાલવે ! જો આપણે બે લડીએ, તો ચોક્કસ જ તું મને તમાચો મારે. મારો આ હાલતો દાંત પડી જાય. મારે નવો નખાવવો પડે. તારે મફત નાખી દેવો પડે. તું કમાતો હોય તો તો ઠીક, પણ...
- ડૉક્ટર : Humbug !
- અનિરુદ્ધ : એ હમ્બગ-તમ્બગમાં હું કાંઈ ના જાણું.
- ડૉક્ટર : (કંટાળી)ને ત્યારે આપ જાણો છો શું ?
- અનિરુદ્ધ : અરે હા, યાર ! બરાબર યાદ આવ્યું. ડૉક્ટર, દોસ્ત !
- ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે તો તું નામ પાડે તો ઉપકાર...
- અનિરુદ્ધ : પણ અલ્યા પીયૂષ...
- ડૉક્ટર : Nonsense ! ડૉ. પીયૂષરાયજી કહો.
- અનિરુદ્ધ : એ તો પાટિયા ઉપર લખવાનું-બોલવાનું નહીં. પણ ડૉક્ટર...
- ડૉક્ટર : (ખિજાઈને) છે શું તે કહે ને !
- અનિરુદ્ધ : એ જ. ખિજાતો હોય તો રહે ને તું તારે ત્યાં. આ ચાલ્યો હું તો પછી કાંઈ થાય તો દોગામી ના દેતો.
- ડૉક્ટર : વારું ! (રિવોલ્વિંગ ચેરમાં પડખું ફેરવે છે.)
- અનિરુદ્ધ : સારું ! (ઊભો થાય છે.)
- ડૉક્ટર : આવજે...
- અનિરુદ્ધ : શું કામ ? અપમાન સહેવા ? ઊલટું તમારા ભલા માટે આવીએ ત્યારે તમે...
- ડૉક્ટર : જરા સભ્યતાથી બોલતા હો તો...
- અનિરુદ્ધ : સભ્યતા ? પણ હું શું કહેતો'તો (માથુ ખંજવાળતાં) હા. બરાબર યાદ આવ્યું. (ડૉક્ટરની પીઠ થાબડી) શાબાશ, દોસ્ત, Congratulations !
- ડૉક્ટર : (મલકાતા) બહુ મોડા થયા.
- અનિરુદ્ધ : ડૉક્ટર, દોસ્ત ! Better late than never. પણ ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે એ વાત તેં સાબિત કરી હો ! નીલુ જેવી છોકરી આખી નાતમાં તને ન મળત ! હા... હા... હા...
- ડૉક્ટર : (સંતોષના હાસ્યથી) જોજે, કાંઈ હૃદય ઊભરાઈ ન જાય.
- અનિરુદ્ધ : પણ ડૉક્ટર, તમારી પરીક્ષા હવે છે, એ ખબર છે ?
- ડૉક્ટર : ના. કેમ વારું ?
- અનિરુદ્ધ : તમારા સસરા તમને જોવા-પરખવા આવ્યા છે.
- ડૉક્ટર : મારા સસરા ? એ જીવે છે ?
- અનિરુદ્ધ : ત્યારે ? જુવાનિયા વિરુદ્ધ ન પડે તો બીજી વાર ફેરા ફરવાની પણ ઉમેદવારી ધરાવે છે.
- ડૉક્ટર : તે અહીં આવ્યા છે ?

- અનિરુદ્ધ : હા, આજે સવારે જ મેલમાં આવ્યા, અને હમણાં જ આ બાજુએ પગલાં થતા હશે.
- ડૉક્ટર : પણ કાંઈ કલ્યા-કહેવરાવ્યા વિના ?
- અનિરુદ્ધ : ઘેલો રે ઘેલો ! એમને તો તને કશી જ તૈયારી વિના જોવો હશે.
- ડૉક્ટર : That is strange !
- અનિરુદ્ધ : તારા વિવાહ જેટલું નહિ !
- ડૉક્ટર : પણ, અનિરુદ્ધ, મારે શું કરવું ? હું તો એમને ઓળખતો પણ નથી !
- અનિરુદ્ધ : Surely this is strange. ડૉક્ટર, દીઠે પણ નહિ ?
- ડૉક્ટર : અરે, ભલા'દમી, અત્યાર લઘી નામે પણ નહિ.
- અનિરુદ્ધ : તો તો તારે સંભાળવાનું, કારણ કે માણસ જરા વહેમી છે. અને વળી પાછું જૂના જમાનાનું.
- ડૉક્ટર : ત્યારે તો કમબખ્તી !
- અનિરુદ્ધ : પૂરી. અને એ (દવાખાનું બતાવી) આ બધાના ભભકામાં ન અંજાયા ને તો...
- ડૉક્ટર : તો ? તો શું ?
- અનિરુદ્ધ : (ચપટી વગાડી આંગળીથી એક વર્તુળ દોરે છે.) શું... શું... ? વિવાહ ફોક.
- ડૉક્ટર : પણ... પણ મારે કરવું શું ? તું ઓળખે છે ?
- અનિરુદ્ધ : હા, દીઠે અને નામે બંને રીતે.
- ડૉક્ટર : એ કેવા છે ?
- અનિરુદ્ધ : (ઠંડે કલેજે) માણસ જેવા માણસ.
- ડૉક્ટર : અરે દોસ્ત, My dear friend help me, help me.
- અનિરુદ્ધ : ઊહું. મારે તો જરા સત્યતા શીખવા જવું છે.
- ડૉક્ટર : ઓ ભાઈ અનિરુદ્ધ, આવી fatel joke ?
- અનિરુદ્ધ : શું થાય, ભાઈ, આપણે તો હજી બોલતાં પણ શીખવાનું. (ગોખતો હોય એમ) ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી, ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી.
- ડૉક્ટર : મોટા ભાઈ, હવે માફી માગું. થયું ? પત્યું ? હવે મને જરા કહેને, એ દેખાવે કેવા છે ?
- અનિરુદ્ધ : જો ભાઈ, વાત એમ છે કે તારા સસરાનું વ્યક્તિત્વ જ જુદું છે. ઘરમાં સાડા-ત્રણ ફૂટની છૂટી પાટલીની ધોતલી, જુવાનીની પહેલવાનીનો ખ્યાલ આવે એવું ખુલ્લું બદન અને ભગવાન ચાણક્ય જેવી ફરફરતી શિખા.
- ડૉક્ટર : અને બહાર ?
- અનિરુદ્ધ : બહાર ? જો ભાઈ, બહારમાં પણ ભેદ છે. જો એ શાક લેવા જતા હોય...
- ડૉક્ટર : (ચિડાઈને) પણ મારું દવાખાનું ક્યાં શાકબજાર છે ?
- અનિરુદ્ધ : ના રે ના, હોય કાંઈ ? અહીંના જેવી શાંતિ ત્યાં ક્યાં મળવાની છે ?
- ડૉક્ટર : (ગળી જતાં) પણ જ્યારે કોઈને મળવા જતા હોય ત્યારે ?
- અનિરુદ્ધ : લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી. અરે ચાર જૂના દોસ્ત નવા લિબાસમાં.
- ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ, પ્યારા દોસ્ત, મને કહેને, એ આવે ત્યારે મારે શું કરવું ?
- અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ, એ તને શિખવાડવાનું હોય ? હમણાં મારી આગળ જ નાટક ભજવતો'તો ને ? (આંગળીને વેઢે ગણાવતાં) વિઝિટ, સ્ટાફ, એપોઈન્ટમેન્ટ, ઓપરેશન આર્ટિકલ્સ, લેકચર, રિસર્ચ,

ઈન્વેન્શન, પ્રિસ્ક્રિપ્શન, પેઈન્ટ, પાઉડર એન્ડ ટેસ્ટ-ટ્યૂબ...

- ડૉક્ટર : પણ તું હોય તો ફેર પડે !
- અનિરુદ્ધ : શો ફેર પડવાનો હતો ! જમાઈ બદલાય, કાંઈ સસરો ઓછો બદલાવાનો છે.
- ડૉક્ટર : Rascal !
- અનિરુદ્ધ : કેમ પાછો સભ્ય બની ગયો ? લે, ભાઈ મારે શું ? માથે પડી ભોગવ. (સીટી વગાડતો જાય છે.)
- ડૉક્ટર : (રિવોલ્વિંગ ચેરમાં ઘૂમતાં) લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી. કાશ્મીરી ટોપી અને લાંબો કાળો કોટ, (ગોખે છે) (ટેબલ પરનો કોલબેલ દાબે છે.) કાશ્મીરી ટોપી.
- ડૉક્ટર : ગમનલાલ, લાંબો કાળો કોટ (ગમન કમ્પાઉન્ડર આવે છે.)
- ગમન : શું સાહેબ ?
- ડૉક્ટર : ચાર પાટલીનું ધોતિયું.
- ગમન : જી, સાહેબ !
- ડૉક્ટર : કાશ્મીરી ટોપી
- ગમન : પણ સાહેબ...
- ડૉક્ટર : પગમાં શું ? ભૂલી ગયો, સાવ ભૂલી ગયો, પૂછવાનું જ ભૂલી ગયો.
- ગમન : (ટેબલને અડકી ઊભો રહે છે.) મને કેમ બોલાવ્યો સાહેબ !
- ડૉક્ટર : ઓહ ! તમે આવી ગયા ? ગમનલાલ, જુઓ, પેલા જૂના કેઈસીસની ફાઈલ્સ છે તે મારા ટેબલ પર મૂકો. પેલું લિટરેચર છે તેની ધૂળ ઊડાડી તૈયાર રાખો. પેલા ચાર્ટ્સ ખંખેરી નાખો, બધું એકદમ ઓર્ડરમાં લાંબો કોટ, કાશ્મીરી ધોતિયું અને ચાર પાટલીની ટોપી.
- ગમન : બીજું કાંઈ, સાહેબ ?
- ડૉક્ટર : લાંબું કાળું ધોતિયું, ચાર પાટલીનો કોટ અને કાશ્મીરી ટોપી.
- ગમન : સાહેબ, આ શું બોલો છો ?
- ડૉક્ટર : ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, કાશ્મીરી કોટ.
- ગમન : (જતાં જતાં) હાય બેકારી !
- ડૉક્ટર : મારી પણ ભૂલ થઈ. છબી જ મંગાવી લીધી હોત તો કેટલું સારું થાત ! કેટલી ઉપાધિમાંથી ઊગરી જાત ! (મનમોહનદાસ દાખલ થાય છે.)
- ડૉક્ટર : (એને જોતાં જ) એ જ. એ જ. લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ટોપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું, એ જ... એ જ... (ઊભા થઈ) પધારો... પધારો.
- મનમોહનદાસ : અરે એ શું ? તસ્દી માફ કરજો, પણ મારે જરા આવવું પડ્યું.
- ડૉક્ટર : અરે એમાં શું ? આપનું જ દવાખાનું માની લ્યો. ગમનલાલ, ગમનલાલ !
- ગમન : (બહારથી આવી) જી !
- ડૉક્ટર : પેલા પેસ્તનશા શેઠને ત્યાં કહેવડાવી દ્યો કે અત્યારે મારાથી નહિ જ આવી શકાય.
- મનમોહનદાસ : તમે વિઝિટ ન ગુમાવતા.
- ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, આપ જેવા પધારો ત્યારે એક વિઝિટમાં શું ? અને મને એટલો આરામ મળશે.
- મનમોહનદાસ : ખૂબ થાક લાગતો હશે !
- ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, વાત ન પૂછો, વાત ન પૂછો. ગમનલાલ !

ગમન : જી !

ડૉક્ટર : અને માણસ સાથે કંપનીમાં કહેવરાવો કે Mixture તૈયાર થયું છે. માણસ મોકલી મંગાવી લે. અને પૂછજો, પેટન્ટનું શું કર્યું ? હા, ભૂલતા નહીં.

ગમન : પણ સાહેબ...

ડૉક્ટર : મેં કેટલી વાર કહ્યું કે હું બોલું ત્યારે તમારે લખી લેવું ? પછી 'સાહેબ સાહેબ' કરી હેરાન કરો છો. Oh God, save me from these creatures !

ગમન : (ડઘાઈ જઈ) બરાબર, સાહેબ !

ડૉક્ટર : જાઓ. (ગમન જાય છે.) શું કરું સાહેબ ! જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે માણસ સમજી અને વિશ્વાસુ તો ન જ મળી શકે. વિશ્વાસુ હોય તો કહ્યું સમજે નહીં, સમજે તો આપણાથી વિશ્વાસ ન મૂકાય.

મનમોહનદાસ : બરાબર છે. પણ ડૉક્ટર, એ શાની પેટન્ટ છે ?

ડૉક્ટર : (મલકાતાં) એ તો trade secret છે. પણ તમને કહેવામાં વાંધો નહિ. એ મારી શોધ છે. વર્ષોની research પછી એ invention થઈ શકી છે; અને એથી dental surgery માં જ નહિ, allopathyમાં પણ મોટું revolution થશે.

મનમોહનદાસ : હં. એનું નામ ?

ડૉક્ટર : (શરમાતાં) એનું નામ તો પીયૂષ-ડ્રોપ્સ છે ? એ ડ્રોપ્સથી નવા naturalteeth ગમે ત્યારે ગમે તે ઉંમરે ઊગશે.

મનમોહનદાસ : અહો. ત્યારે તો fertilizer manure જેવું.

ડૉક્ટર : હા જી. પણ આપ અંગ્રેજી ક્યાંથી જાણો ?

મનમોહનદાસ : કેમ વારુ ! હું શું મારી છોકરી પણ અંગ્રેજી જાણે છે.

ડૉક્ટર : આપની છોકરી ?

મનમોહનદાસ : હા, આ વરસ કન્યાવિદ્યાલયમાંથી પાસ થઈ કૉલેજમાં ગઈ.

ડૉક્ટર : Oh, I see !

મનમોહનદાસ : વારુ, પણ ડૉક્ટર !

ડૉક્ટર : જી ?

મનમોહનદાસ : વકરાપાણી કેમ ચાલે છે ?

ડૉક્ટર : Oh don't worry about it. મારે તો કાંઈ કરી જવું છે.

મનમોહનદાસ : બરાબર, પણ ઘરમાંય જોવાનું તો હોય ને ?

ડૉક્ટર : એ તો સાહેબ, ઈશ્વરની કૃપા અને આપ જેવા મુરબ્બીઓની દયા છે. હજાર-બારસોની average હશે.

મનમોહનદાસ : That is magnificent, doctor !

ડૉક્ટર : Oh thanks !

મનમોહનદાસ : મેં સાંભળ્યું છે, ડૉક્ટર, કે તમે દાંત કાઢવાનો નવો process શોધ્યો છે.

ડૉક્ટર : જી. મિત્રોએ તો ઘણુંય કહ્યું કે પેટન્ટ લે, પણ મેં કહ્યું કે જ્ઞાન ઉપર કોઈનો ઈજારો ન હોવો જોઈએ, એટલે મેં તો formula જાહેર કરી. પણ ફેર તો પડે જ ને ?

મનમોહનદાસ : હાસ્તો.

- ડોક્ટર : અને મને તો પ્રેક્ટિસને અંગે રમત થઈ ગઈ છે. નહિ નહિ તો મહિને ૫૦૦-૬૦૦ દાંત પાડવાના આવતા હશે.
- મનમોહનદાસ : ઓહો !
- ડોક્ટર : અને પચાસેક મેજર ઓપરેશન્સ આહ, wisdom-toothના તો કંઈ cases આવે છે cases !
- મનમોહનદાસ : હા, ડોક્ટર, એ તૂત નવું છે. મારી daughter પણ કહે છે. કે tooth extract કરાવી દઉં.
- ડોક્ટર : નહીં જી, As one interested in you, I won't advise. મારા પીયૂષ-ડ્રોપ્સ લો. ત્રણ જ મિનિટમાં દર્દ નાબૂદ ! અને પછી કાયમને માટે મારી પીયૂષ-પેઈસ્ટ વાપરો.
- મનમોહનદાસ : ઠીક ડોક્ટર, ત્યારે હું રજા લઈશ.
- ડોક્ટર : કેમ ? કાંઈ ઉતાવળમાં.
- મનમોહનદાસ : ઓફિસે જવાનું ને ?
- ડોક્ટર : ઓફિસ ?
- મનમોહનદાસ : હાસ્તો, હું અહીં ઓફિસમાં કામે જ આવ્યો હતો, ઉપકાર થયો કે તમે બધું frankly કહી દીધું.
- ડોક્ટર : કઈ ઓફિસ ?
- મનમોહનદાસ : ઈન્કમટેક્સ સુપરટેક્સ. હું અહીંનો surcharge collector છું.
- ડોક્ટર : હેં !
- મનમોહનદાસ : જી. હવે જુઓ ડોક્ટર ! હમણાં હું મારા માણસને મોકલું છું. એ પૂછે તે particulars બરાબર નોંધાવજો હોં. લ્યો, સાહેબજી ! (જાય છે.)
- ડોક્ટર : Oh, Swindle ! murder ! arson ! બધાં એ અનિરુદ્ધનાં જ કામ. બચ્ચો હાથ આવે તો આખીયે બગીસી તોડી નાખું. એક તો અહીં ભાડું, પગાર ઘરમાંથી કાઢવાં પડતાં હોય અને ઉપરથી આવાં લપ વળગાડે. યાદ રાખ, remember remember. (આંટા મારે છે. નરરત્નમણિરાવ દાખલ થાય છે.)
- નરરત્ન : આપ છો ? મને ખાતરી ન હતી. મને તો એમ કે ક્યાંક દવા કરવા ગયા હશો.
- ડોક્ટર : (પીઠ ફેરવી) ક્યાં, જહનમમાં ?
- નરરત્ન : કેમ વળી, દરદીને ત્યાં !
- ડોક્ટર : દરદી ? ક્યાં છે દરદી ? ક્યાં છે દરદી ? ઓ દરદી ! જેટલી તારા નામની માળા જપી છે એટલી પ્રભુના નામની ફેરવી હોત તો absolutely painless processથી મુક્તિ મળી હોત !
- નરરત્ન : ડોક્ટર, આમ કેમ બોલો છો ?
- ડોક્ટર : બેકારી, My dear friend, બેકારી !
- નરરત્ન : આપની શોધ ?
- ડોક્ટર : કેવી શોધ અને કેવી વાત !
- નરરત્ન : આપની દવાઓ ?
- ડોક્ટર : ભાડૂતી... ભાડૂતી !
- નરરત્ન : આપનાં પીયૂષ ડ્રોપ્સ ?
- ડોક્ટર : પીગળી ગયાં, બુઝુર્ગ મિત્ર, પીગળી ગયાં.
- નરરત્ન : અરે પણ તમારાં ઓપરેશન્સ ?
- ડોક્ટર : ભાઈ, મારો લેન્સેટ પણ ભાડૂતી છે.

- નરરત્ત : અને તમારાં લેખો, ભાષણો ?
- ડૉક્ટર : લખવા જેટલી આવડત નથી, બોલવા જેટલી હોશિયારી નથી.
- નરરત્ત : પેલી તમારી પીયૂષ-પેઈસ્ટ ?
- ડૉક્ટર : એ પીયૂષ બીજો, હું નહિ.
- નરરત્ત : આ શું કહો છો ડૉક્ટર ?
- ડૉક્ટર : Hard facts. માથું મારીએ તો લોહી નીકળે એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિ.
- નરરત્ત : આ દવાખાનું ?
- ડૉક્ટર : હજુ બિલ પત્યું નથી.
- નરરત્ત : ભાડું ?
- ડૉક્ટર : ચાર માસ થયા.
- નરરત્ત : તમારો staff ?
- ડૉક્ટર : કેસ પર કમિશન. જાઓ, હવે તમે સિધાવો !
- નરરત્ત : એમ સિધાવે ક્યાં ? આવી છેતરપિંડી ? હરામખોર !
- ડૉક્ટર : હવે જા, ભાઈ, જા. તને ખબર છે મને હથિયાર વિના પણ દાંત પાડતાં આવડે છે ?
- નરરત્ત : એટલે ?
- ડૉક્ટર : એટલે ? (ઊભો થઈ તમાચો મારે છે.) એટલે આ સમજ્યો ?
- નરરત્ત : આટલે સુધી ? નીલુએ બધું કહ્યું હતું. આ નહિ.
- ડૉક્ટર : કોણ ?
- નરરત્ત : મારી દીકરીએ, ભાઈ, તારો દોષ નથી. પેટનાં જ આડાં ફંટાય ત્યાં પછી પારકાનું શું ?
- ડૉક્ટર : ત્યારે આપ... આપ...
- નરરત્ત : હા, ભાઈ, હું નરરત્તમણિરાવ. પારખું કરવા નીકળ્યો. પારખું થઈ ગયું. બાપ ! છતી આંખે છોકરીને કૂવામાં નાખી ! (પોક મૂકે છે.)
- ડૉક્ટર : પણ આપ તો લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ટોપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું પહેરતા હતા ને ?
- નરરત્ત : (નાક ખંખેરતાં) તે મને એમ કે કમાઉ ભણેલા જમાઈ પાસે જરા વટમાં જાઉં, એટલે કોટ-પાટલૂન માગી આણ્યાં. ઓ મારી દીકરી રે...
- ડૉક્ટર : હું કોને રોઉં ?

(‘જયંતિ દલાલનાં પ્રતિનિધિ એકાંકીઓ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

પારખું પરીક્ષા, કસોટી લિબાસ પહેરવેશ, પોશાક રાસ્કલ લુચ્યો, બદમાશ બુઝુર્ગ ઘરડો, વૃદ્ધ ઉપકાર આભાર, પાડ ધૂળ રજ, રેણુ છબિ તસવીર, ચિત્ર

વિરુદ્ધાર્થી

દોસ્ત દુશ્મન બુઝુર્ગ યુવાન ઉપકાર અપકાર સંતોષ અસંતોષ વિશ્વાસુ અવિશ્વાસુ

રૂઢિપ્રયોગ

વાકેફ કરવું માહિતગાર કરવું નામ પાડવું સ્પષ્ટ કરવું માખ મારવી બેકાર હોવું દોગામી દેવી જૂઠો આરોપ મૂકવો ફેરા ફરવા પરણવું આડા ફંટાવું વિરુદ્ધ જવું કૂવામાં નાખવું દુઃખમાં નાખવું

કહેવત

ધીરજનાં ફળ મીઠાં ધીરજ રાખવાથી સારું પરિણામ આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) 'પારખું' ગદ્યકૃતિનો સાહિત્યપ્રકાર જણાવો.

- (A) હળવું એકાંકી (B) પૌરાણિક એકાંકી
(C) ઐતિહાસિક એકાંકી (D) સામાજિક નાટક

(2) 'પારખું' ગદ્યકૃતિમાં રમૂજી પ્રસંગોની રજૂઆત કોને આધારે કરેલી છે ?

- (A) બેકાર વકીલની બડાશ અને ગેરસમજ
(B) બેકાર તબીબ(ડોક્ટર)ની બડાશ અને ગેરસમજ
(C) બેકાર સુશિક્ષિતની બડાશ અને ગેરસમજ
(D) બેકાર એન્જિનિયરની બેકારીને કારણે

(3) 'પારખું' એકાંકીમાં નીચેનામાંથી કયું પાત્ર સમાવિષ્ટ નથી ?

- (A) મનમોહન (B) અનિરુદ્ધ
(C) ડૉ. પીયૂષ (D) કરુણાશંકર

(4) 'જમાઈ બદલાય, કાંઈ સસરો ઓછો બદલાવાનો છે' - વાક્ય નીચેનામાંથી કોણ કહે છે ?

- (A) ડૉ. પીયૂષ (B) નરરત્નમણિરાવ
(C) અનિરુદ્ધ (D) ગમન

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) અનિરુદ્ધ શા માટે ડૉ. પીયૂષને સસરાથી સંભાળવાનું કહે છે ?

(2) અનિરુદ્ધ ડૉ. પીયૂષને શા માટે પોતાનો ઉપકાર માનવા કહે છે ?

(3) નરરત્નમણિરાવને એવું શા માટે લાગે છે કે પોતે છોકરીને જાણી જોઈને દુઃખમાં નાખી છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

(1) અનિરુદ્ધનું પાત્રાલેખન કરો.

(2) ડૉ. પીયૂષ નરરત્નમણિરાવ પર પ્રભાવ પાડવા માટે શું કરે છે ?

(3) 'પારખું કરવા નીકળ્યો એટલે પારખું થઈ ગયું' - નરરત્નમણિરાવના આ વિધાનને વિગતે સમજાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

● એકાંકીમાં આવતા અંગ્રેજી શબ્દોની યાદી તૈયાર કરો.

● શિક્ષિત બેકારની આત્મકથા લખો.

પ્રસંગની શરૂઆત ધ્યાનથી વાંચો. તમે જોઈ શકશો કે અહીં (1) લગભગ દરેક વાક્યમાં નવી ઘટના સમાવી લેવાઈ છે, તેથી કથનમાં વેગ વરતાય છે. (2) જે કહેવું છે તે કશી આળપંપાળ વિના બરાબર કહી શકાયું છે. (3) ક્યાંય સુસ્ત કે બિનજરૂરી લંબાણવાળી ભાષા જણાતી નથી.

- “..... ભારતસેવક ગોખલેજીના ચરણે બેસી ગયા.”

ગુજરાતી ભાષામાં ચરણ ચાંપવા, ચરણ પખાળવા, ચરણે પડવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો છે. અહીં લેખકે ચરણે બેસી ગયા શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. એનો એક અલગ અર્થ અનુયાયી બની જવું એવો થાય છે જે તમે નોંધ્યું હશે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ એકાંકીના બધા જ સંવાદો ધ્યાનપાત્ર, સુરેખ અને સચોટ ભાષા અભિવ્યક્તિ દર્શાવે છે. ટૂંકા છતાં, એકદમ રસપ્રદ સંવાદોની રજૂઆત થઈ છે.

જેમ કે, ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે ટૂંકું પતાવીશ !

સામાન્ય રીતે પાત્રની ઉક્તિને અવતરણ ચિહ્નોની વચ્ચે લખવામાં આવે છે, દા.ત.

‘ગામ હોય ત્યાં ભવાયા આવે, એની ઉપાધિ આપણે કરવાની ?’

એકાંકી કે નાટકમાં લખાયેલા સંવાદોને જે-તે પાત્રની ઉક્તિઓ હોવા છતાં તે અવતરણ ચિહ્નો સાથે લખવામાં આવતા નથી. આ નાટક વાંચતી વખતે આ બાબતની નોંધ લેશો. ‘પારખું’ એકાંકીની પહેલી ઉક્તિ વાંચવા-સાંભળવાની સાથે આ વાત સમજાઈ જશે :

ડૉક્ટર : હમણાં જ વિઝિટેથી આવ્યો.

આ એકાંકી વાંચતી વખતે (...) ત્રણ ટપકાં એ એક વિશિષ્ટ વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ વારંવાર જોવા મળશે. જેનો અર્થ એવો થાય છે કે, જ્યારે એક વ્યક્તિ પોતાની વાતની રજૂઆત કરતી હોય છે, ત્યારે બીજી વ્યક્તિ તેની વાત પૂરી ન સાંભળતાં પોતાની વાતની શરૂઆત કરી દે છે. આ ઉપરાંત ઘણા શબ્દોમાં શબ્દોનો લોપ થતો હોવાથી (’) લોપચિહ્ન પણ જોવા મળે છે.

જેમ કે, ‘ભલા’દમી’ - એટલે ‘ભલા અને આદમી પણ હું શું કહેતો’તો ? - પણ હું શું કહેતો હતો ? વગેરે...

શિક્ષકની ભૂમિકા

આ એકાંકીમાં અન્યને છેતરવાની ભાવના કેવી ઘાતક બની શકે છે તે રસપ્રદ રીતે વર્ણવ્યું છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓનું નીચેના મુદ્દાઓ તરફ વિશેષ ધ્યાન દોરવું.

- સત્યના રસ્તે ચાલવું વધુ આવકાર્ય છે.
- કોઈને છેતરવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું.
- જેમની સાથે પરિવારનો નાતો બાંધવાનો હોય તેમનાથી વાસ્તવિકતા ન છુપાવવી.
- બાહ્યાંબર લાંબો સમય ટકી શકતો નથી, માટે સાહજિકતાનો સ્વીકાર કરવો.

પ્રસ્તુત એકાંકીમાં સંવાદમાંથી સર્જાતા મર્માણુ હાસ્યની સાથે કથાવસ્તુને જે ગતિ મળે છે તે બાબત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

દ્વિરેફની ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તા સંદર્ભ તરીકે રજૂ કરી શકાય.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

(જન્મ : 24-1-1927, અવસાન : 25-6-1976)

પ્રિયકાન્ત પ્રેમચંદ મણિયારનો જન્મ વિરમગામમાં અને તેમનું વતન અમરેલી હતું. તેમણે નવ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ ચૂડીઓ બનાવવાનો વ્યવસાય કરતા હતા. તેમનું વિવિધ છંદો પરનું પ્રભુત્વ ધ્યાનાકર્ષક છે. ‘પ્રતીક’, ‘અશબ્દ રાત્રિ’, ‘સ્પર્શ’, ‘સમીપ’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘પ્રબલગતિ’ મુખ્યત્વે ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. તેઓ સાહિત્ય અકાદમી દિલ્લીના પુરસ્કારથી સન્માનિત થયા હતા.

આ કાવ્ય જગતની પ્રવર્તમાન સ્થિતિનો સચોટ ચિતાર વ્યક્ત કરે છે. ભૌતિકતા પાછળ પડેલો માણસ ધનના લોભમાં માનવતા ભૂલી ગયો છે તેની વેદના અને એની સામેનો આક્રોશ આ કાવ્યમાં છે. ગરીબ માણસ માટે પહેરવા કપડાં નથી, ખાવા અનાજ નથી ને બીમાર પડે તો દવા નથી, કારણ કે આ બધું તો કાળાંબજાર કરવાવાળા વેપારીઓએ પોતાના ભંડારોમાં ભરી રાખ્યું છે, જેથી વધારેમાં વધારે કિંમત વસૂલ કરીને વેચી શકાય. આવા લોકો એ માણસો નથી પણ પૈસાની નોટો ખાઈને ઉછરનાર ઊધઈ છે. આવા લોકો પર સંવેદનાની કોઈ અસર થતી નથી. કાવ્યને અંતે કવિ આક્રોશપૂર્વક કહે છે કે મારે કવિ નથી થવું. હું જંતુનાશક દવા થાઉં તો બસ, કારણ કે આ ઊધઈનો ખાત્મો કરી શકાય. કાવ્યમાં કાપડ સામે માણસનું ફાટી જવું, અનાજ સામે માણસનું સડી જવું અને શીશી સામે માણસનું ફૂટી જવું એમ વિરોધ રચી કવિએ કાવ્યને ચોટદાર બનાવ્યું છે.

એ લોકો પહેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વાર વાર વેચે છે

એ લોકો પહેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે
પછી જ્યારે માણસ સડી જાય છે ત્યારે કિલો કિલો વેચે છે
એ લોકો પહેલાં ઔષધની શીશીઓ સંઘરી રાખે છે
અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે થોડી થોડી રેડે છે.

એ લોકો લોકો છે જ નહિ, એ તો છે નોટોને ખાઈ ઉછરતી
ઊધઈ,
બીજું એને કાંઈ ભાવતું નથી,

મારે કવિ થવું જ નથી.
મારે અસર કરનારી જંતુનાશક દવા થાઉં તોય બસ.

('પ્રબલગતિ'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

કાપડના તાકા કાપડનું ફાડ્યા વિનાનું લાંબું એકસરખા લૂગડાનું થાન વાર ત્રણ ફૂટ જેટલું માપ ઔષધ ઓસડ, દવા સંઘરવું સંગ્રહ કરવો જંતુનાશક જંતુઓનો નાશ કરતો પદાર્થ ધાન ધાન્ય, અનાજ

વિરુદ્ધાર્થી

વેચવું ખરીદવું, અસર બેઅસર ભારે હલકું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

શણનો મોટો થેલો કોથળો લાકડું કોરી ખાતું જંતુ ઊધઈ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) કવિને કવિ કેમ થવું નથી?

(A) કવિ થવું અઘરું છે.

(B) હવે કવિતા કોઈ વાંચતું નથી.

(C) કવિઓ ગરીબ હોય છે.

(D) કવિ શોષણખોરીનો નાશ કરનારી જંતુનાશક દવા બનવા માગે છે.

(2) કાપડના તાકા ભરી રાખનારા લોકો ક્યારે કાપડ વેચે છે?

(A) સમય આવ્યે દાન કરે છે.

(B) માણસ જન્મે ત્યારે વેચે છે

(C) માણસ ફાટી જાય ત્યારે વાર વાર વેચે છે. (D) માણસોને જરૂર હોય ત્યારે આપે છે.

(3) ‘માણસનું ફૂટવું’ શબ્દનો અહીં આપેલા શબ્દમાંથી સાચો અર્થ જણાવો.

(A) મૃત્યુ થવું

(B) જન્મ થવો

(C) વહેલી સવાર થવી

(D) શીશીઓનું ફૂટવું

(4) સંગ્રહખોરોની સરખામણી અહીં કોની સાથે કરી છે?

(A) ભમરા સાથે

(B) ફૂલ સાથે

(C) ઊધઈ સાથે

(D) રૂપિયા સાથે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કવિ જંતુનાશક દવા થવા શા માટે માગે છે?

(2) એ લોકો ધાન્યને ક્યારે વેચે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) સ્વાર્થી અને શોષણખોર લોકો ઉપરનો કટાક્ષ કાવ્યના આધારે લખો.

(2) ‘એ લોકો’ કૃતિના ભાવને કાવ્યના આધારે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

● ‘ભારતમાં અસમાનતા અને શોષણ’ વિષય પર એક ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.

● કાવ્યના ભાવને અનુરૂપ સંગ્રહખોરી કરવાથી લોકોને કઈ કઈ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે તેની - નોંધ કરો.

● ગરીબ લોકોના વિસ્તારની મુલાકાત લઈ તેમની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેની મુદ્દાસર નોંધ કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● જગતની વિષમતા કવિએ વિરોધી ચિત્રોથી અહીં સબળ રીતે રજૂ કરી છે. કાપડના તાકા સામે ઉઘાડો માણસ, ધાન્યના કોથળા સામે સડી જતો માણસ અને ઔષધની શીશી સામે ફૂટી જતો માણસ - આ વિરોધની રજૂઆત કાવ્યને ચોટદાર બનાવે છે.

● માણસને માટે સ્વાર્થી, લોભી, ભ્રષ્ટ, લાલચુ જેવાં વિશેષણો વાપરવાને બદલે કવિએ તો વજનો જ ઘા કરી દીધો છે. માણસને નોટો ખાઈ ઉછરતી ઊધઈનું સૂચક રૂપક આપીને.

● વાર વાર વેચે છે, કિલો કિલો વેચે છે, થોડી થોડી રેડે છે. આ રીતે પુનરાવર્તિત થતી રચના અસરકારકતાથી માનવીની સ્વાર્થ-વૃત્તિ અને નિર્દયતા રજૂ કરે છે.

● માણસની લાગણીશૂન્યતા પ્રગટ કરવા માટે વિરોધી સ્થિતિઓ અસરકારક અને અર્થસભર રીતે રજૂ થઈ છે. વ્યંગ આખા કાવ્યને કેવું ધારદાર બનાવી દે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સાંપ્રત સમયમાં સ્વાર્થ માટે લાગણીશૂન્ય બનેલા મનુષ્યોનો એક વર્ગ એવો છે જેને માત્ર નફા સાથે, ફાયદા સાથે કે મળનાર લાભ સાથે સંબંધ છે. એ માનવતાવિરોધી વલણ છે. લોકોને જરૂરિયાત જેટલુંય ના મળતું હોય, શોષણ થતું હોય ત્યારે કવિને કવિ બનવા કરતાં આ બધાનો નાશ કરનાર જંતુનાશક દવા બનવાની ઈચ્છા છે જેથી સમાજમાં વ્યાપી ગયેલી અમાનવીય અભિગમરૂપી ઊધઈનો નાશ કરી શકે.

એ આકોશ માટે જવાબદાર પરિબળો

- માનવતાનો અભાવ

- સ્વાર્થવૃત્તિ

- ગરીબોની દુર્દશા

- આવકની અસમાનતા

- શોષણ

- સંવેદનશૂન્યતા વગેરે દૂર કરવા શું કરી શકાય તેની ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓ સહૃદયી માનવ બને તે દિશામાં વિદ્યાર્થીઓને વિચારતા કરવાનું વાતાવરણ સર્જવું.

દુર્ગેશ ઓઝા

(જન્મ : 6-3-1965)

દુર્ગેશ ભાસ્કરરાય ઓઝાનું જન્મસ્થળ પોરબંદર છે. હાલ તેઓ સિન્ડિકેટ બેન્ક, પોરબંદરમાં કાર્યરત છે. વિવિધ સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયેલા છે. ‘અક્ષત’ તેમનો લઘુકથા સંગ્રહ છે અને ‘ખેલ’ વાર્તાસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયેલો છે. ટીવી સિરિયલોમાં અભિનેતા તરીકે અને સંગીતના કાર્યક્રમોમાં ગાયક તરીકે જાણીતા છે.

લઘુકથા સાહિત્યપ્રકારમાં લાઘવ અને અંતે આવતી ચોટનું અત્યંત મહત્ત્વ છે. આ લઘુકથામાં વારસાગત રીતે આવતા હકારાત્મક મૂલ્યની લેખકે સુંદર રીતે ગૂંથણી કરી છે. મગનને આપેલી જમીન પાછી પડાવી લેવા માટે મોહનને તેનાં સગાંઓ ચઢાવે છે. મોહન તૈયાર થાય છે; પરંતુ અંતે સ્કોટ થાય છે કે તેણે હવે એ જમીન ખરેખર મગનને નામે કરી આપી છે. પિતા રામશંકરનો ઉદાર સ્વભાવનો વારસો મોહને પણ જાળવ્યો છે તે અહીં આકર્ષક રીતે મુકાયું છે.

છેલ્લાં દસ વર્ષથી રામશંકરના કુટુંબ અને તેમની જમીનનું જતન કરી રહેલા મગને ફળદ્રુપ ખેતર જોઈ રાજીપો વ્યક્ત કર્યો. ટાઢ, તડકો કે વરસાદ કશુંય ગણકાર્યા વિના તેણે દર વર્ષે ફળો, શાકભાજી અને અનાજનો મબલક પાક ઉપજાવી અઢળક કમાણી કરાવી આપી હતી. તેની આ મહેનતનો બદલો વાળવાનો શુભ વિચાર રામશંકરને આવતાં એમણે જમીનનો એક કટકો મગનને કાઢી આપ્યો ને કહ્યું, ‘મગન, આજથી આ જમીન તારી. આમાં તું તારું મકાન અને ખેતર બંને બનાવજે !’ પરંતુ પાકું લખાણ થાય એ પહેલાં જ રામશંકરે દેહ છોડ્યો ને બન્યું એવું કે મગનની જમીનમાં મબલક પાક પાક્યો અને રામશંકરના દીકરા મોહનનાં ખેતરોમાં પાક નિષ્ફળ ગયો.

સ્વજનોએ સલાહ આપી : ‘તારા બાપે આ જમીન મગનને આપી એ સાચું, પણ એનો પુરાવો ક્યાં છે? વહેવારુ બન. આંકડે માખો વગરનું મધ છે. ચાર-પાંચ આગેવાનોની ત્યારે હાજરી હતી પણ એને તો આપણે ફોડી લેશું!’

મગન તો હરખભેર આવકારી રહ્યો. ‘આવો આવો નાના શેઠ, તમારા પ્રતાપે ને તમારા બાપુની કૃપાથી આ મારી જમીનમાં સોનાનો સૂરજ....’

‘મારી જમીન એમ? આ જમીન તારી છે એનો કોઈ આધાર, કોઈ લખાણ છે તારી પાસે?’

‘રામશંકર બાપાના બોલ એ જ મારે મન ભગવાનનો....’

‘એ ન ચાલે. આ જમીન તારી નથી, શું સમજ્યો? લે આ કાગળો ને કર સહી એટલે છેડો ફાટે.’

મોહનના આ શબ્દોથી મગનને પગ નીચેની જમીન સરી જતી લાગી. દોસ્ત સમી જમીન જમીનદોસ્ત થતી લાગી. મગને ધ્રૂજતા હાથે સહી કરી. મોહને કાગળો આંચકી લીધા અને સ્વજનો અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યા. મોહન બોલી ઊઠ્યો : ‘હવે કામ પૂરું. હવે તારી પાસે કોઈ સાબિતી નહિ માગે.... મૂરખ, આજથી આ જમીન કાયદેસરની તારી થઈ ગઈ. લે સાચવ, આ તારો દસ્તાવેજ.’

સ્તબ્ધ સ્વજનોએ પ્રશ્નસૂચક નજર માંડી એટલે મોહને ‘મોહ’ને હડસેલતા કહ્યું, ‘હું રામશંકરનો દીકરો છું.’

(‘અક્ષત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

જતન સંભાળ, જાળવણી રાજીપો ખુશી મબલક પુષ્કળ, અતિશય સ્તબ્ધ આશ્ચર્યચકિત પુરાવો સાબિતી આગેવાન નેતા

વિરુદ્ધાર્થી

છેલ્લું પહેલું ફળદ્રુપ ઉજાડ અઢળક થોડું સફળ નિષ્ફળ હાજરી ગેરહાજરી આધાર નિરાધાર

તળપદા શબ્દો

ટાઢ ઠંડી

શબ્દસમૂહ માટે ઁક શબ્દ

જોર-જોરથી હસવું અટ્ટહાસ્ય

રૂઢિપ્રયોગ

આંકડે મધ હોવું દુર્લભ કે કિંમતી વસ્તુ સહેલાઈથી મળે તેમ હોવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) મગનની મહેનતનો બદલો રામશંકરે કઈ રીતે આપ્યો?

- (A) થોડા પૈસા આપીને (B) ઢોર-ઢાંખર આપીને
(C) જમીનનો ઁક કટકો આપીને (D) મકાન આપીને

(2) મગનને પગ નીચેની જમીન સરી જતી કેમ લાગી ?

- (A) ધરતીકંપનો અનુભવ થવાથી (B) ‘આ જમીન તારી નથી.’ ઁવા મોહનના શબ્દો સાંભળીને.
(C) સ્તબ્ધ સ્વજનોને જોઈને (D) રામશંકરના અવસાનના સમાચાર સાંભળીને

(3) ‘હું રામશંકરનો ઢીકરો છું’ - આ વાક્યનો ભાવાર્થ નીચેનામાંથી જણાવો.

- (A) મારા ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ. (B) પિતા-પુત્રના વિચારો જુઢા પડે છે.
(C) હું જ જમીનનો વારસઢાર છું.
(D) મારા પિતાના વિચારો અને ખાનઢાની મને વારસામાં મળી છે.

(4) ‘મારી જમીનમાં સોનાનો સૂરજ’ વાક્યનો અર્થ શોધો.

- (A) જમીનમાં કશું જ ઊપજતું નથી. (B) જમીનમાં મબલક પાક ઊપજ્યો છે.
(C) જમીનમાંથી સોનું મળી આવ્યું છે. (D) સોનાના પતરામાં સૂરજનું ચિત્ર છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સ્વજનોઁ મોહનને કઈ સલાહ આપી?
(2) મોહને ઢસ્તાવેજમાં સહી કરી આપી કારણ કે..

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર આપો :

- (1) ‘મોહને પિતાની ખાનઢાનીનો વારસો જાળવ્યો હતો.’- આ વિઢાન સમજાવો.
(2) ‘વારસાગત’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

વિઢ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- અન્ય લઘુકથાઁ મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘ઢોસ્ત સમી જમીન, જમીનઢોસ્ત થતી લાગી.’

ઉપમા અને યમક અલંકારનો મિશ્ર અર્થ રજૂ કરતું આ વાક્ય લેખનરીતિની કમાલ છે અને કૃતિનું ઘરેણું બની ગયું છે.

- ‘હું રામશંકરનો ઢીકરો છું.’

મોરનાં ઈંડાંને ચીતરવાં ન પડે - જેવી વાત આ વાક્ય તદ્દન સરળતાથી કહી જાય છે. પિતાની ખાનદાની પુત્રના વારસામાં પણ છે એ ગહન અર્થને કેવી સાહજિકતાથી ઉઘાડે છે આ સાદું વાક્ય !

મોહને ‘મોહ’ને હડસલતા કલ્પું - અહીં ‘મોહને’ અને ‘મોહ’ને - માં યમક અંલકાર દ્વારા લેખકે ચમત્કૃતિ સાધી છે, તે જુઓ અને સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વાતાવરણ અને વારસો મનુષ્યનો સંસ્કારપિંડ ઘડે છે. માતા-પિતા (કુટુંબ) તરફથી બાળકોને જે સંસ્કારો મળે છે તે જ તેનો સાચો વારસો. સંસ્કાર એ જ સાચી મૂડી છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને પ્રસ્તુત લઘુકથા દ્વારા સમજાવવી.

કોઈ પણ વ્યક્તિનું ઋણ ક્યારેય ભૂલવું જોઈએ નહિ. ‘રહે તેનું ઘર અને વાવે તેનું ખેતર’ એવો કાયદો હોવા છતાં મગને ક્યારેય પોતાના માલિકની જમીન પચાવી પાડવાનો વિચાર કર્યો નથી એ તેની ખાનદાની છે, તો સામે રામશંકર પણ મગને પોતાનું ખેતર સમજી વર્ષો સુધી કરેલી નિષ્ઠાપૂર્વકની મહેનતની કદર કરી તેને જમીનનો એક ટુકડો કાયદેસર આપે છે. નિષ્ઠાવાનની કદર થાય તો બંને પક્ષે સુખ, શાંતિ અને સંતોષ મળે છે. વિઘ્નસંતોષી માણસોની વાતોમાં આવ્યા વિના મોહન નીર-ક્ષીર વિવેક જાળવી નિર્ણય લે છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવી.

‘રઘુકુલ રીત સદા ચલી આઈ,

પ્રાણ જાય પર વચન ન જાઈ.’

રામચરિત માનસની આ ચોપાઈનો આધાર લઈ વિદ્યાર્થીઓને વચનપાલનનું મહત્ત્વ સમજાવવું.

વ્યાકરણ

એકમ 2

લિંગ, વચન, અનુગ, નામયોગી, સંધિ

(લિંગવ્યવસ્થા)

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

ગુજરાતી	હિન્દી	English
છોકરો બે કલાક રમ્યો.	લड़का दो घंटे खेला।	A boy played for two hours.
છોકરી બે કલાક રમી.	लड़की दो घंटे खेली।	A girl played for two hours.
બાળક બે કલાક રમ્યું.	बच्चा दो घंटे खेला।	A kid played for two hours.

તમે ધ્યાનથી વાંચો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે ગુજરાતીમાં છોકરો, છોકરી અને બાળક - ત્રણેય માટે જુદાં લિંગ વપરાયાં. છોકરો - પુલ્લિંગ, છોકરી - સ્ત્રીલિંગ અને બાળક - નપુંસકલિંગ. હિન્દીમાં માત્ર બે જ લિંગ વપરાયાં. લડકા - બચ્ચા- પુલ્લિંગ અને લડકી- નપુંસકલિંગ. જ્યારે અંગ્રેજીમાં Boy, Girl કે Kid- ગમે તે વપરાયું, પણ બાકીનું વાક્ય સમાન જ રહ્યું. એટલે કે એમાં કોઈ અલગ લિંગ સૂચવાયું નથી. હવે તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે દરેક ભાષામાં 'લિંગ' એટલે કે Gender - ની વ્યવસ્થા અલગ અલગ હોય છે. જેમકે, ઉપરનાં વાક્યો જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ લિંગ છે - પુલ્લિંગ (masculine), સ્ત્રીલિંગ (feminine) અને નપુંસકલિંગ (neuter), હિન્દીમાં બે જ લિંગ છે - પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ. જ્યારે અંગ્રેજીમાં He, She, It- સિવાય અન્યત્ર સ્પષ્ટ લિંગવ્યવસ્થાની જરૂર નથી.

અહીં આપણે ગુજરાતી ભાષાની વ્યક્ત - અવ્યક્ત લિંગવ્યવસ્થાનો પરિચય મેળવીશું.

નીચેના શબ્દો વાંચો અને તેનું લિંગ જણાવો.

અંધારું, હીરો, ભૂમિ, દીકરો, માટી

તમને કેવી રીતે ખબર પડે કે આ શબ્દનું લિંગ કયું છે ? આ તમને મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે. પણ તમે વિચારો, તમે વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષા સાંભળો છો, વાંચો છો - એટલે તમને ગુજરાતી ભાષાનો પરિચય છે જ. બરાબર ? તમારે એ પરિચયનો ઉપયોગ કરવાનો છે. તમારે તમારી જાતને પૂછવાનું કે 'અંધારું કેવું હોય ?' કે 'અંધારું કેવો હોય ?' કે 'અંધારું કેવી હોય ?' - શું બરાબર લાગે છે ? તમને તરત ખ્યાલ આવશે કે 'અંધારું કેવો ?' - ના, બરાબર નથી. 'અંધારું કેવી ?' - ના. આ પણ બરાબર નથી. 'અંધારું કેવું ?' - બરાબર છે. એટલે કે, 'અંધારું' એ નપુંસકલિંગ શબ્દ છે. હવે ઉપરના શબ્દોના લિંગ જોઈએ ?

અંધારું	-	નપુંસકલિંગ	હીરો	-	પુલ્લિંગ
ભૂમિ	-	સ્ત્રીલિંગ	દીકરો	-	પુલ્લિંગ
માટી	-	સ્ત્રીલિંગ			

કેટલાક શબ્દોમાં આ લિંગ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હોય છે. કેવી રીતે ? ઉપરના શબ્દો જુઓ. તેમાં હીરો, દીકરો - વગેરે શબ્દોને અંતે '-ઓ' છે. તો ભૂમિ, માટી - વગેરે શબ્દોને અંતે '-ઈ' કે '-ઈ' છે. અને 'અંધારું'માં શબ્દને અંતે '-ઉં' છે. સામાન્ય રીતે શબ્દને અંતે '-ઓ' હોય તો તે 'પુલ્લિંગ' દર્શાવે છે, '-ઈ--ઈ' હોય તો સ્ત્રીલિંગ અને '-ઉં' હોય તો નપુંસકલિંગ દર્શાવે છે. જ્યારે આ પ્રત્યયો દ્વારા લિંગ દર્શાવાય ત્યારે તેને વ્યક્તલિંગવ્યવસ્થા કહે છે.

પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાના દરેક શબ્દમાં આ વ્યક્ત લિંગવ્યવસ્થા જોવા મળતી નથી. જેમકે, નીચેના શબ્દો જુઓ :

હાથી, લાડુ, સંકોચ, બહેન, તેલ

ઉપરના શબ્દોમાં '-ઓ', '-ઈ', '-ઉં' - દ્વારા લિંગ સ્પષ્ટ થતું નથી. જેમકે, 'હાથી' '-ઈ'કારાન્ત છે, 'લાડુ' '-ઉં'કારાન્ત છે, 'સંકોચ' '-અ'કારાન્ત છે. પણ આ બધા શબ્દો પુલ્લિંગ શબ્દ છે.

‘સંકોચ’, ‘બહેન’ અને ‘તેલ’ ત્રણેય શબ્દ ‘-અ’કારાન્ત છે, પણ ત્રણેયનાં લિંગ અનુક્રમે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ છે એટલે કે અલગ છે. નીચેનો કોઠો જોતાં અવ્યક્ત લિંગ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

અવ્યક્ત લિંગ :

સ્વરાન્ત	પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	નપુંસકલિંગ
‘-અ’કારાન્ત	દેશ	ફરિયાદ	તેલ
‘-આ’કારાન્ત	રાજા	ઈચ્છા	ધોળકા
‘-ઈ’કારાન્ત	પ્રવાસી	આરતી	પંખી
‘-ઉ’કારાન્ત	સાધુ	સાસુ	રૂ

લિંગપરિવર્તન :

નીચેની શબ્દજોડ જુઓ :

રાજા	-	રાણી	પુત્ર	-	પુત્રી
નોકર	-	નોકરાણી	ધોબી	-	ધોબણ
ગાયક	-	ગાયિકા	નાયક	-	નાયિકા

આ શબ્દજોડ જોતાં તમને ખ્યાલ આવશે કે જીવંત વ્યક્તિ કે પશુ-પંખીમાં લિંગભેદ દર્શાવવા માટે ક્યારેક જુદા શબ્દો છે તો ક્યારેક માત્ર પ્રત્યય બદલાય છે અને તેના દ્વારા નારી અથવા માદાસૂચક લિંગભેદ દર્શાવાય છે. નીચેનો કોઠામાં નમૂનારૂપ શબ્દજોડ જોતાં લિંગપરિવર્તનનો ખ્યાલ આવશે.

‘-ઈ’ દ્વારા સ્ત્રીલિંગ	‘-ણ’ દ્વારા સ્ત્રીલિંગ	‘-આણી’ દ્વારા સ્ત્રીલિંગ	‘-ઈકા’ દ્વારા સ્ત્રીલિંગ	વિશેષ શબ્દજોડ
દાસ-દાસી	સુથાર-સુથારણ	શેઠ-શેઠાણી	નાયક-નાયિકા	દીકરી-જમાઈ
છોકરો-છોકરી	સોની-સોનારણ	ગોર-ગોરાણી	શ્રાવક-શ્રાવિકા	ગાય-બળદ
કાકા-કાકી	સિંહ-સિંહણ	જેઠ-જેઠાણી	બાલક-બાલિકા	પતિ-પત્ની

આ કોઠો અને શબ્દજોડ જોતાં અન્ય શબ્દજોડ પણ યાદ આવી જ ગઈ હશે. યાદી બનાવીશું ?

ધ્યાન રાખો :

દર વખતે ‘-ઓ’ ‘-ઈ’ બદલવાથી લિંગ નહીં બદલાય. નીચેના શબ્દો જુઓ :

હાથો - હાથી, પંખો - પંખી, નકશો - નકશી, માંડવો - માંડવી

‘હાથ - હાથી - હાથો’ - ત્રણે શબ્દ પુલ્લિંગ જ છે. ‘પંખો’ પુલ્લિંગ છે પણ ‘પંખી’ - ‘ઈ’કારાન્ત હોવા છતાં નપુંસકલિંગ છે. ‘માંડવો’ પુલ્લિંગ છે અને ‘માંડવી’ (રવેશી, મગફળી) સ્ત્રીલિંગ છે.

ઉપરોક્ત શબ્દો દેખીતી રીતે જ સરખા છે, પણ લિંગ કે અર્થ જેવો કોઈ સંબંધ ધરાવતા નથી.

ગુજરાતી ભાષાની લિંગવ્યવસ્થા વિશે તમને પ્રાથમિક પરિચય મળ્યો. બરાબર ? તો હવે નીચેના શબ્દોના લિંગ ઓળખાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો :

(1) દિવેલ	(ક) પુલ્લિંગ	(ખ) સ્ત્રીલિંગ	(ગ) નપુંસકલિંગ
(2) જાત્રાળુ	(ક) પુલ્લિંગ	(ખ) સ્ત્રીલિંગ	(ગ) નપુંસકલિંગ
(3) મુલાકાત	(ક) પુલ્લિંગ	(ખ) સ્ત્રીલિંગ	(ગ) નપુંસકલિંગ
(4) માનવી	(ક) પુલ્લિંગ	(ખ) સ્ત્રીલિંગ	(ગ) નપુંસકલિંગ
(5) તેજ	(ક) પુલ્લિંગ	(ખ) સ્ત્રીલિંગ	(ગ) નપુંસકલિંગ

ઉત્તર જોઈશું (1-ગ) નપુંસકલિંગ (2-ક) પુલ્લિંગ (3-ખ) સ્ત્રીલિંગ (4-ક) પુલ્લિંગ (5-ગ) નપુંસકલિંગ

વચનવ્યવસ્થા

મિત્રો, નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- 1.1 John bought a book
- 1.2 John bought three books.
- 2.1 A child was playing in the garden.
- 2.2 Children were playing in the garden.

શું સમજાય છે ? બરાબર. તમે 1.1માં a book છે એ 1.2માં three books-ની વાત છે. એ જ રીતે વાક્ય 2.1માં A child છે અને 2.2માં Children-ની વાત છે. એટલે કે વાક્ય 1.1 અને 2.1માં એકવચન છે. અને વાક્ય 1.2 અને 2.2માં બહુવચન છે. એટલું જ નહીં, વાક્ય 1.2માં શબ્દને 's' પ્રત્યય લાગ્યો છે જ્યારે વાક્ય 2.2માં વિશેષ શબ્દ વપરાયો છે. એટલે કે દરેક ભાષા 'એક' અને 'એકથી વધુ' - દર્શાવવા માટે વચનવ્યવસ્થા ધરાવે છે.

જેમ તમે ઉપરનાં વાક્યોમાં જોયું કે બહુવચન દર્શાવવા માટે બે જુદી રીત પ્રયોજાઈ છે. તે જ રીતે દરેક ભાષાની પોતાની આગવી વચનવ્યવસ્થા હોય છે. આપણે ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, વાપરીએ છીએ એટલે ગુજરાતીની વચનવ્યવસ્થાથી પરિચિત છીએ જ. અહીં આપણે એ પરિચિત વ્યવસ્થાને થોડી સ્પષ્ટતાથી સમજાવે.

એકવચન :

જ્યારે કોઈ એક જ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટનાનો નિર્દેશ હોય ત્યારે તે એકવચનમાં પ્રયોજાય છે. જેમકે,

- (1) આપને આંજણી થઈ છે તો જવ લગાવો.
- (2) મારા ગામ વતી આજની રાતનો ફાળો આપું છું.
- (3) આજની આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી ભાઈસાહેબને લેવાની હું વિનંતી કરું છું.
- (4) મારી ગાગર ઉતારો તો હું જાણું કે રાજ તમે ઊંચક્યો તો પહાડને.
- (5) આતમનો તારો પ્રગટાવ દીવો, તું વિણ સર્વ પરાયા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો તેમ આંજણી, જવ, ગામ, રાત, ફાળો, સભા, પ્રમુખસ્થાન, ગાગર, પહાડ, દીવો વગેરે જેવા શબ્દો એકવચનમાં પ્રયોજાયા છે. તેને કોઈ વિશેષ પ્રત્યય લાગતા નથી. પણ ક્યારેક વધુ સ્પષ્ટતા માટે 'એક' વિશેષણ તરીકે નિર્દેશાય છે. જેમકે,

- (1) એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.
- (2) જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.
- (3) રંગમંચ પર વચ્ચોવચ એક મોટું મેજ છે.
- (4) ત્યાં એક વિશાળ રાજમાર્ગ નજરે પડે છે.
- (5) એક રાત તો રમાઈ ગઈ ને.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો અને તેનું બહુવચન કેવી રીતે કરવું તે વિચારી જુઓ :

પાણી

દૂધ

આ શબ્દોની આગળ તમે માપ આદિ ઉમેરી શકશો. પણ આ શબ્દોનું બહુવચન નહીં કરી શકો. એટલે કે દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞાનું બહુવચન થતું નથી.

બહુવચન :

- (1) વિશાળ રૂમમાં અમે ચાર જણ જમનારાં હતાં.

- (2) રસોઈયો કમ પીસરણિયા જેવો માણસ અમારા ભાણામાં વારાફરતી વિવિધ વ્યંજનો પીરસતો હતો.
- (3) પછી તો ઐયપ્પાએ મુંબઈમાં ઘણી હોટલો ખોલી.
- (4) બજારમાં પૂજાપાના સામાન, દર્ભાસનો, ઓરસિયા, ‘મર્તબાન’ (ચીની માટીની બરણીઓ), તુલસી કે રુદ્રાક્ષની માળાઓ, પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિઓ, દેવદેવીઓનાં ચિત્રો ને છબીઓ, જાત્રામાર્ગની ચોપડીઓ, પહાડો ચડવાની લાકડીઓ, ટોચ, ફાનસ, મીણકાપડ, છત્રીઓ, ધાબળા, ચટાઈઓ, ભજનભક્તિ પૂજાઅર્ચા ને દેવદેવાદિને લગતાં ધાર્મિક પુસ્તકો, એવો એવો સાધુ, ભગત ને જાત્રાળુઓના બરનો માલ જ જ્યાં ત્યાં વિશેષ જોવામાં આવે.
- (5) તમે અહીં આવવાના છો એ સમાચાર મળ્યા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે બહુવચનનો પ્રયોગ જોયો ? તમે જાણો છો કે જ્યારે ‘એકથી વધુ’નો નિર્દેશ કરવો હોય ત્યારે બહુવચન પ્રયોજાય છે. પણ એ બહુવચન કેવી કેવી રીતે પ્રયોજાય છે તે તમે ઉપરનાં વાક્યોમાં જોઈ શકશો. ચાલો, આપણે એ રીતે વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ.

(1) વ્યંજનો, હોટલો, દર્ભાસનો, માળાઓ, મૂર્તિઓ, ચિત્રો, છબીઓ, ચોપડીઓ, લાકડીઓ, છત્રીઓ, પુસ્તકો, જાત્રાળુઓ વગેરે જેવા શબ્દો બહુવચન છે. આ શબ્દોનું બહુવચન બહુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે - તેમની સાથે જોડાયેલા ‘-ઓ’ પ્રત્યય દ્વારા.

ગુજરાતી ભાષક સામાન્ય રીતે બહુવચન કરવા માટે શબ્દ સાથે ‘-ઓ’ પ્રત્યય જોડે છે.

ખુરશી-ખુરશીઓ	વાત-વાતો	શાળા-શાળાઓ
નિબંધ-નિબંધો	સાધુ-સાધુઓ	પ્રવાસી-પ્રવાસીઓ
ફૂલ-ફૂલો	સ્થાન-સ્થાનો	કુટુંબ-કુટુંબો

અહીં તમે જોઈ શકશો કે જે શબ્દને અંતે ‘-અ’ સ્વર હોય ત્યાં ‘-અ’ને બદલે ‘-ઓ’ પ્રત્યય બોલાય - લખાય છે. જેમકે ‘ફૂલ’, તેનું બહુવચનનું રૂપ ‘ફૂલઓ’ નહીં લખાય. તે ‘ફૂલો’ જ લખાશે. ‘સ્થાન’નું ‘સ્થાનઓ’ નહીં, ‘સ્થાનો’. પરંતુ ‘-અ’ સિવાયના સ્વરો હોય તો તે શબ્દને અંતે આવતો મૂળ સ્વર જળવાયેલો રહે અને ‘-ઓ’ સ્વર જોડાય છે. જેમકે ‘ખુરશી’ ‘-ઈ’કારાન્ત શબ્દ છે. તેથી ‘ખુરશો’ નહીં પણ ‘ખુરશીઓ’, ‘શાળા’ - ‘શાળો’ નહીં, પણ ‘શાળાઓ’.

(2) ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે ‘પૂજાપા’, ‘ધાબળા’ વગેરે શબ્દ વાંચ્યા ? તમને થશે કે અહીં બહુવચનનો કયો પ્રત્યય લાગ્યો ? અહીં તો શબ્દનો ફેરફાર થઈ ગયો છે. બરાબર ? સાચી વાત છે. નીચેના શબ્દો વાંચો અને તેનું બહુવચન કરો.

તાકો, કોથળો, ઓરસિયો, ઝૂલો, દીવો.

કાપડનો તાકો, અનાજનો કોથળો - આ તો એકવચન છે. તો આ શબ્દોનું બહુવચન શું થશે ? તમે વિચાર્યું ?

આમ તો આ પ્રયોગ કાવ્યમાં છે જ-

- એ લોકો પહેલા કાપડના તાકા ભરી રાખે છે.

- એ લોકો પહેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે.

ચાલો, આ શબ્દોના બહુવચન ધરાવતા શબ્દો જોઈએ :

તાકો - તાકા	કોથળો - કોથળા
ઓરસિયો - ઓરસિયા	ઝૂલો - ઝૂલા
દીવો - દીવા	

આ શબ્દોને બહુવચનમાં પ્રયોજવા માટે શું કર્યું ? શબ્દને અંતે જ્યારે ‘-ઓ’ સ્વર આવે ત્યારે તેને બહુવચનનો

પણ ‘-ઓ’ પ્રત્યય જ લાગે તો એ કેવી રીતે સંભળાય કે સમજાય ? ‘તાકોઓ’, ‘કોથળોઓ’...? એટલે આપણે ‘-ઓ’ સ્વરને બદલે ‘-આ’ સ્વર પ્રયોજીએ છીએ. એટલે કે, ‘કોથળો’ - ‘કોથળ્લો’ - ‘કોથળા’.

(3) હવે નીચેના શબ્દોનું બહુવચન કરો :

કોરિયું

પીંછું

માટલું

સસલું

તણખલું

આ શબ્દમાં બહુવચનનો અર્થ ઉમેરવો હોય તો કયો પ્રત્યય લગાવશો ? ‘-ઓ’? ‘કોરિયો’, ‘પીંછો’... વાંચવું કે સાંભળવું બરાબર લાગે છે ? ના. તો આ શબ્દોનું બહુવચન કેવી રીતે કરવું ? જેમ ઉપરના પુલ્લિંગી ‘-ઓ’કારાન્ત શબ્દમાં ‘-ઓ’ને સ્થાને ‘-આ’ પ્રત્યય મૂક્યો તે જ રીતે અહીં ‘-ઉં’કારાન્ત શબ્દમાં ‘-ઉં’ સ્વરને સ્થાને ‘-આં’ પ્રત્યય આવશે. તો અહીં ‘-ઉં’કારાન્ત નપુંસકલિંગી શબ્દોનું બહુવચન કરીએ ?

કોરિયું - કોરિયાં

પીંછું - પીંછાં

માટલું - માટલાં

સસલું - સસલાં

તણખલું - તણખલાં

ધ્યાન રાખો : પુલ્લિંગ શબ્દોમાં ‘-ઓ’ સ્વરને સ્થાને ‘-આ’ સ્વર આવશે - અનુસ્વાર વિના. અને નપુંસકલિંગી શબ્દોમાં ‘-ઉં’ સ્વરને સ્થાને ‘-આં’ સ્વર - અનુસ્વાર સહિત - આવશે.

નીચેના શબ્દો બહુવચનમાં ફેરવો :

કૂતરું, વાદળું, વાંદરું, દાતરડું, હલેસું

આ શબ્દો નપુંસકલિંગ છે અને ‘-ઉં’કારાન્ત છે. તેથી આ શબ્દોનું બહુવચન કેવી રીતે કરીશું ? ‘-આં’ પ્રત્યય દ્વારા. ઉત્તર ચકાસીએ ?

કૂતરું-કૂતરાં

વાદળું-વાદળાં

વાંદરું-વાંદરાં

દાતરડું-દાતરડાં

હલેસું-હલેસાં

(4) ઉપરનાં વાક્યોમાંથી ત્રણ વાક્યો ફરીથી જોઈએ :

(1) વિશાળ રૂમમાં અમે ચાર જણ જમનારાં હતાં.

(2) રસોઈયો કમ પીસરણિયા જેવો માણસ અમારા ભાણામાં વારાફરતી વિવિધ વ્યંજનો પીરસતો હતો.

(3) પછી તો ઐયપ્પાએ મુંબઈમાં ઘણી હોટલો ખોલી.

આ વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે ‘ચાર જણ’, ‘વિવિધ વ્યંજનો’, ‘ઘણી હોટલો’ પ્રયોગ થયા છે. અહીં સંજ્ઞા પહેલાં ‘ચાર’, ‘વિવિધ’, ‘ઘણી’ જેવાં વિશેષણ પ્રયોજાયાં છે. આવાં વિશેષણો દ્વારા પણ ‘બહુત્વ’નો - બહુવચનનો નિર્દેશ થતો હોય છે.

નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને અધોરેખિત શબ્દનું બહુત્વ કયા શબ્દથી સૂચવાય છે તે જણાવો :

- મગનની જમીનમાં મબલખ પાક પાક્યો.

- વરસે દહાડે 5-7 લાખ જાત્રાળુ હિંદુસ્તાનને ખૂણેખૂણેથી આવે.

- નંદનંદનભાઈની સ્મૃતિ આપણા શહેરમાં તો હરેક શહેરીના હૈયામાં કોતરાયેલી રહેશે.

- તમારા ગામમાં બે રાત તો રમવાના છીએ.

તમે ધ્યાનથી વાંચો અને જણાવો કે 'પાક' શબ્દનું બહુત્વ કયા શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે ? 'મબલખ'. બરાબર ? 'જાત્રાળુ' કેટલા ? '5-7 લાખ'. એટલે કે આ પ્રયોગ દ્વારા બહુત્વ સૂચવાય છે. કયા કયા 'શહેરી' ? 'હરેક', 'રાત' કેટલી ? 'બે'.

આમ, તમે જોયું કે '-ઓ', '-આ', '-આં' જેવા પ્રત્યય; સંખ્યાવાચક વિશેષણ; બહુત્વવાચક વિશેષણ વગેરે દ્વારા બહુવચન દર્શાવાય છે. હવે જ્યારે તમે વચન બદલો ત્યારે તમે ધ્યાન રાખજો કે તમે શું કર્યું? તમને ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંતની વ્યવસ્થા દેખાશે. જેમકે,

- દાદાએ સફરજન ખાધું.
- દાદાએ સફરજન ખાધાં.

હવે તમે વચન પણ ધ્યાનથી વાંચશોને?

અનુગ

નીચેનાં વાક્યોનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરો :

- (1) I have a map of Gujarat.
- (2) Gandhiji was born in 1869.
- (3) The door must have been opened with a key.
- (4) Have you seen the notice on the notice board ?
- (5) This milk has to be used by 14th August.

ચાલો, આપણે આ વાક્યોનું ગુજરાતી કરીએ.

- (1) મારી પાસે ગુજરાતનો નકશો છે.
- (2) ગાંધીજીનો જન્મ 1869માં થયો હતો.
- (3) આ બારણું ચાવીથી જ ખોલાયું હશે.
- (4) તમે નોટિસ બોર્ડ પર નોટિસ જોઈ ?
- (5) આ દૂધ 14 ઓગસ્ટ સુધીમાં વાપરવું.

તમે વાક્યો વાંચ્યાં. તેમાં અધોરેખિત શબ્દ - પ્રત્યય વાંચ્યા. of, in, with, on, by જેવા post positionની કાર્યથી તમે પરિચિત છો. હવે એની સાથે ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રત્યય, નામયોગી જુઓ : નો, માં, થી, પર, સુધી. અંગ્રેજીમાં જે કાર્ય આ અને આવાં post positions કરે છે, તેવું જ કાર્ય ગુજરાતી ભાષામાં અનુગ (વિભક્તિપ્રત્યય) અને નામયોગી કરે છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- Your writing is similar to mine.
Students are going to school every day.
Rohit gave that notebook to Raj.
You have to wait till your turn come.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે 'to' - post position કેવા જુદા જુદા અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે પ્રયોજાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એક વિભક્તિપ્રત્યય એકથી વધુ કાર્યો કરે છે. આપણે આ વિભક્તિપ્રત્યયો અને તેમનાં કાર્યો જોઈએ.

અનુગો : (વિભક્તિપ્રત્યય)

ગુજરાતીમાં કર્મ, સ્થાન, સમય, સાધન આદિનો નિર્દેશ કરનારા અનુગો નીચે મુજબ છે :

એ, ને, થી, માં, -ન-

આ અનુગોનાં વિવિધ કાર્યો નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

(1) એ

કર્તા : (ભૂતકાળમાં - (If the verb is transitive))

- મેં ને મારા વરે મહેનત કરવા માંડી.
- દેશસેવકોએ ફંડાળો ભેગો કર્યો.
- પાકું લખાણ થાય તે પહેલા રામશંકરે દેહ છોડ્યો.

સાધન :

- ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.
- કોઈને આમ સોટીએ ને સોટીએ મરાય ?

ક્રિયાની રીત :

- ઉતાવળે આંબા ન પાકે.
- સમરાંગણ તમને તો શોભે હો શ્યામ, વગર હથિયારે ત્યાં જ તમે ફાવશો !
- મગને ધૂજતા હાથે સહી કરી.

ક્રિયાનું સ્થાન :

- છોકરી કેડે ચારેક વર્ષના છોકરાને તેડીને ચડે છે.
- મારો ઉતારો પહેલો માળે ગેસ્ટરૂમમાં હતો.
- સવારે સિંહના નશ્વર દેહને અવલ મંઝિલે પહોંચાડાયો.

ક્રિયાનો સમય :

- ઘડીક તો અડધી રાતે દિ ઉગાડી દીધો.
- પરમ દિ રાત્યે આંચ પુલ માથેથી સ્હાવજે પડતું મેલ્યું.
- હા, નિશ્ચિત સમયે શાળા ખુલે, પણ બંધ થવાનો કોઈ સમય નહીં.

(2) ‘-ને’

કર્મ :

- પેલા ભોગીલાલને બોલાવી લાવ જોઉં.
- હજુય હું તમને કબૂલ કરી દેવા કહું છું.
- એમણે જમીનનો એક ટૂકડો મગનને કાઢી આપ્યો.
- હું ગગાને ભણાવીશ.
- નાયકોને વગર ગાયે મહેનતાણું મળી ગયું.

(3) ‘-થી’

કર્મણિ - ભાવે રચનાનો - ગૌણ કર્તા

- નંદનંદનથી ચલાતું નહોતું.
- કુતમ્માથી આગળ ભણી શકાયું નહીં.

સાધન:

- બહેન, આ ટુવાલથી જરા ડિલ લૂછી કાઢો.

- ડ્રાઇવરોએ હતાં તે સાધનોથી નીચે જોવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા.

ક્રિયાની રીત :

- છોકરો ગુસ્સાથી પીઠ ફેરવીને ચાલ્યો ગયો.
- સ્હાવજ બેદરકારીથી પુલ માથે હાલ્યો જાતો'તો.

સમયની પૂર્વમર્યાદા :

- છોકરો નાનપણથી ઘરે ગુજરાતી સાંભળતો.
- છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરણાં અને સંચાલન તેમણે જ કર્યાં છે.

સ્થળની પૂર્વમર્યાદા :

- વરસે દહાડે 5-7 લાખ જાત્રાળુ હિંદુસ્તાનને ખૂણેખૂણેથી અહીં આવે.
- અમે સાંજે ઓસ્ટ્રેલિયાથી નીકળ્યા.

સ્થળનો ગાળો :

- હું જૂનાગઢથી સાસણ પહોંચ્યો.
- સીમમાંથી સાંજે વાડાની કણજીઓ ઉપર મોર ઊડી આવતા.

સમયનો ગાળો :

- અમે સાંજે ચાર વાગ્યાથી સાત વાગ્યા સુધી ફૂટબોલ રમીએ છીએ.
- મીટિંગ નવ વાગ્યાથી અગિયાર વાગ્યા સુધી ચાલશે.

અપાદાન : (વસ્તુ કે વ્યક્તિનું કશેકથી, કોઈનાથી - છૂટું પડવું તે)

- દીકરી જાતાં એમ લાગતું, ગયો ગોખથી દીવો.
- એહમદ ટોળામાંથી બહાર આવ્યો.

તુલના :

- મરઘીથી જરાક નાની એવી વનલાવરી.

(4) ‘-માં’

અધિકરણ (સ્થળ - સમય)

સ્થળ :

- દુનિયામાં રહેવું હોય તો ધૂળનો પણ ખપ પડે.
- આવા ઉંઘરેટા છેવાડાના ગામમાં રહેવું ગમે શી રીતે ?

સમય :

- તમે જેને આપબળ કહો છો, તેની પાછળ બે-ત્રણ વર્ષના સમયગાળામાં તમે ઉચાપત કરેલા મારા દશ હજાર રૂપિયા હતા.
- છેલ્લા બાર-ચૌદ વર્ષમાં ફોટોગ્રાફી નિમિત્તે મારે દેશવિદેશમાં ઘણું ફરવાનું રહ્યું.

ગુણ-લક્ષણ :

- છોકરો ભણવામાં હોશિયાર છે.

સીમા :

- આટલામાં જ થાકી ગયો ?

(5) ‘-ન-’

Teacher's book colour of the shirt

જ્યારે આવો કોઈ સંબંધ દર્શાવવો હોય ત્યારે ગુજરાતીમાં ‘-ન-’ (-નો, -ની, -નું, -ના, -નાં) પ્રત્યય પ્રયોજાય છે.

- ગંગાના વિશાળ ઘાટો લાંબે લગી પથરાયેલા છે.

- મામાનું ઘર છેટે નથી.
- માણસની આમન્યા કેમ રાખવી એ પણ કોઈ જાણતું નથી લાગતું.
- તેમણે વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

નામયોગી

તમે ‘-ન-’ વિભક્તિના પ્રત્યય જોતી વખતે અંગ્રેજી ઉદાહરણ જોયાં. તમે જોયું કે ‘s’ અને ‘of’ બંને દ્વારા સમાન કાર્ય જ થયું છે. તેમાં ‘-s’ એ પ્રત્યય છે અને ‘of’ નામયોગી છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ રીતે કેટલાક નામયોગીઓ વિભક્તિપ્રત્યયને સમાંતર કાર્ય કરે છે. જેમકે, ‘-થી’ પ્રત્યય કે અર્થ સૂચવે છે તે જ અર્થ ‘વડે, દ્વારા’ વગેરે નામયોગી દ્વારા સૂચવાય છે. જેમકે,

- કઠિયારાએ કુહાડાથી ઝાડ કાપ્યું.
- કઠિયારાએ કુહાડા વડે ઝાડ કાપ્યું.

વિભક્તિપ્રત્યય જેવું જ કાર્ય કરતા નામયોગીઓ વિવિધ કાર્ય કરે છે. નીચેનો કોઠો જોતાં આ વિગત તરત સ્પષ્ટ થઈ જશે :

પ્રકાર	નામયોગી	ઉદાહરણ
કરણવાચી (માધ્યમ)	વડે, થકી, દ્વારા	-મે મહિનામાં બોર્ડ દ્વારા પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે.
હેતુવાચક	માટે, વાસ્તે, સારુ, ખાતર	તારાં માણસો માટે કંઈક કર તો આ જનમારો લેખે લાગે. મારો દીકરો કાયમ માટે અહીં પાછો આવી ગયો.
રીતવાચક	પ્રમાણે, માફક, પેઠે,	પગની પાની પર પથરાની માફક વરસાદનાં ફોરાં વાગતાં હતાં. છોકરાઓને તો વાંદરાની માફક ચડાવતર ને કૂદાકૂદ કરવાનું ગમે, બેસી રહેવાનું નહીં.
સહયોગીવાચક	સાથે, વિના, સિવાય, સહિત, વગર, જોડે, વિણ	તદન અજાણ્યા કુટુંબ જોડે રહેવું અડવું તો લાગે. હું તેમની સાથે તેમના ઘેર પહોંચી. આતમનો તારો પ્રગટાવ દીવો, તું વિણ સર્વ પરાયા.
સમય સ્થાન, મર્યાદા, ક્રમ	સુધીમાં, લગી, બાદ, પછી	આંજણી મટતાં સુધી કચૂકો ત્યાં ચોંટી રહેશે. પછી તો ઐયપ્પાએ ઘણી ડોટલો ખોલી. રમિયે ત્યાં લગુ હાથ રમકડું.
દિશાસૂચક	પર, ઉપર, નીચે, અંદર, બહાર, પાસે, સામે, કને, તરફ વગેરે	રંગમંચ પર વચોવચ એક મોટું મેજ છે. તમારી બેગ અંદર રૂમમાં છે. છોકરો મમ્મી પાસે ગયો. આ કૂદો કે પેલી તરફના અંધારા ખેતરમાં.
સંબંધવાચક	તણું, કેરું	કૃષ્ણ દયાનંદ દાદા કેરી પુણ્ય વિરલ રસ ભોમ. સ્નેહ શૌર્ય ને સત્ય તણા ઉરવૈભવ રાસ રચાય.
અધિકરણવાચક	મહીં,	ડચકારા દઈ દઈ ગાયો ચરાવવી, ને છાંય મહીં ખઈ લેવો પોરો (તો જાણું).

તો મિત્રો, તમે અહીં ગુજરાતી વિભક્તિપ્રત્યય અને નામયોગીઓનાં વિવિધ કાર્યો જોયાં. તમે જ્યારે તમારા પાઠ કે કવિતાનો અભ્યાસ કરતા હોવ ત્યારે આ વિભક્તિપ્રત્યય અને નામયોગીથી મળતા અર્થને તપાસશો તો કૃતિમાં વધારે મજા આવશે.

સંધિ

મિત્રો, તમે ચિત્રકામ કર્યું છે ? તમે પીળો રંગ કરતા હોવ અને તેમાં લાલ રંગનો લસરકો લાગી જાય તો શું થાય છે ? ત્યાં કેસરી રંગ દેખાય છે ? એવું કેમ થાય ? તમે કહેશો કે એક રંગમાં બીજો રંગ ભળે એટલે બીજા રંગની અસરથી પહેલો રંગ બદલાય, બરાબર ? હવે કોઈ તમને કહે કે બોલતી વખતે પણ આવું થાય છે, તો ? તમે માનશો ? ચાલો સમજાવું.

તમે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયામાં 'ઘોષ' અને 'અઘોષ' ભણી ગયા છો. બરાબર ? 'ઘોષ' એટલે 'વધારે કંપિત હવા' અને 'અઘોષ' એટલે 'થોડી ઓછી કંપિત હવા' - યાદ છે ને ? હવે આગળનો અક્ષર અઘોષ હોય, તેની હવાનાં કંપનો ઓછાં હોય અને તેના પછી જે ધ્વનિ આવે તે ઘોષ હોય, તેની હવાનાં કંપનો વધારે હોય, તો તે આગળના અક્ષરના હવાનાં કંપનો વધારે કે નહીં ? ન સમજાયું ? ચાલો, ઉદાહરણ સાથે જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષાનો 'ક' ધ્વનિ અઘોષ છે. તેના પછી કોઈ ઘોષ ધ્વનિ એટલે કે કોઈ સ્વર કે ગ, જ, ઠ જેવા કોઈ ઘોષ ધ્વનિઓ આવે છે. તો શું થશે ? માનો કે, કોઈ સ્વર આવે છે. તો એ સ્વરની હવા ઘોષ છે, તેનાં કંપનો વધારે છે. આ વધુ કંપનમાત્રા આગળના અઘોષ ધ્વનિ 'ક'ના કંપનોમાં ભળે, એટલે 'ક' અઘોષ ન રહેતાં ઘોષ થઈ જાય. પણ 'ક' તો કંઠ્ય અઘોષ ધ્વનિ છે. તેથી 'ક'નો 'ગ' સંભળાય છે. કારણ કે 'ગ' કંઠ્ય ઘોષ ધ્વનિ છે. આ પ્રક્રિયાને આપણે 'સંધિ' કહીએ છીએ.

દા. ત., વાક્-અવયવ - વાગવયવ

એટલે કે 'સંધિ' એ વાંચવાનો વિષય નથી, બોલવાનો વિષય છે. તમારે જે સંધિ કરવાની હોય તે બે શબ્દોને ઝડપથી બોલશો એટલે ત્યાં સંધિ થશે જ. તમારે માત્ર એને ઓળખવા પર ધ્યાન આપવાનું છે. કારણ કે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ.

અહીં તમે એ પણ જોયું હશે કે સંધિ થવાને કારણે આપણને 'વાગવયવ' એવો નવો શબ્દ પણ મળ્યો. ભાષામાં આવી કેટલીક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા નવા શબ્દો ઘડાય છે.

ભાષામાં 'શબ્દસંધિ'ની પ્રક્રિયા સંસ્કૃત ભાષાકાળથી જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃતમાં સ્વર સંધિ, વ્યંજન સંધિ અને વિસર્ગ સંધિ આવે છે. અહીં સ્વર સંધિ અને વ્યંજન સંધિની પ્રક્રિયા જોઈએ.

સ્વરસંધિ :

હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર સાથે અન્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર ભળે ત્યારે તે દીર્ઘ સ્વરસંધિ થાય છે.

બે નાની રેખા મળે તો એક મોટી રેખા થાય, એક નાની અને એક મોટી રેખા મળે તોપણ મોટી રેખા થાય અને બે મોટી રેખા મળે ત્યારે તો એ મોટી છે જ. એ જ રીતે બે હ્રસ્વ સ્વર ભેગા થાય કે એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ. સ્વર ભેગા થાય કે બંને દીર્ઘ સ્વર ભેગા થાય - બધી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારણ 'દીર્ઘ' સ્વરનું જ થાય છે. તે હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'અ-આ' હોય, 'ઈ-ઈ' હોય કે 'ઉ-ઉ' હોય.

નીચેના કોઠા જોતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

(1)	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
	અ + અ	આ	સૂર્ય + અસ્ત	સૂર્યાસ્ત
	અ + આ	આ	વાત + આવરણ	વાતાવરણ
	આ + અ	આ	ભાષા + અન્તર	ભાષાંતર
	આ + આ	આ	વિદ્યા + આલય	વિદ્યાલય

(2)	स्वर	संधिस्वर	उदाहरण	
	ई + ई	ई	हरि + ईश्वर	हरीश्वर
	ई + ई	ई	परि + ईक्षा	परीक्षा
	ई + ई	ई	देवी + ईश्वर	देवीश्वर
	ई + ई	ई	गौरी + ईश्वर	गौरीश्वर
(3)	स्वर	संधिस्वर	उदाहरण	
	उ + उ	उ	गुरु + उपसदन	गुरुपसदन
	उ + उ	उ	सिंधु + उर्मि	सिंधूर्मि
	उ + उ	उ	वधू + उल्लास	वधूल्लास
	उ + उ	उ	वधू + उर्मि	वधूर्मि

આ નિયમો સમજાયા છે કે નહીં, તે જોવા નીચેના શબ્દ સાથે આપેલા સંધિવિગ્રહ તપાસો. સાચો વિગ્રહ ધરાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો.

(1)	सत्याग्रह :	(क) सत्या + आग्रह	(ખ) सत्य + आग्रह
		(ग) सत्या + ग्रह	(घ) सत्य + ग्रह
(2)	ચિંતાતુર :	(ક) ચિંતા + આતુર	(ખ) ચિંતા + તુર
		(ग) चिंत + तुर	(घ) चिंत + आतुर
(3)	सूक्ति :	(क) सू + उक्ति	(ખ) सू + ઉક્તિ
		(ग) सु + उक्ति	(घ) सु + ઉક્તિ

ઉત્તર જોઈએ (1) સત્ય + આગ્રહ (ખ), (2) ચિંતા + આતુર (ક), (3) સુ + ઉક્તિ (ઘ)

પણ આ તો સરખા વર્ગના સ્વર હતા. જો જુદા વર્ગના સ્વર એકબીજામાં ભળે તો ? તો વળી, ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય. આ સમજવા વળી આપણે ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા યાદ કરીએ. તમે સ્વરનો કોઈ કેવી રીતે લખતા હતા તે યાદ છે ?

	अग्र	मध्य	पृष्ठ
उચ्च	ई	-	उ
मध्य	ऐ	अ	ओ
निम्न	अं	आ	ओं

હવે, ગુણસંધિ જોવા માટે આ કોઠામાં સ્વર કેવી રીતે ભળી શકે તે જોઈએ.

	अग्र	मध्य	पृष्ठ
उच्च	ई	-	उ
मध्य	ऐ	अ	ओ
निम्न	अं	आ	ओं

જેમ લાલ અને પીળો રંગ ભળતાં કેસરી રંગ થાય કે વાદળી અને પીળો રંગ ભળતાં લીલો રંગ થાય તે રીતે આ સ્વર ભળતાં ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય છે. ઉદાહરણ જોતાં વિગત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
અ + ઈ	એ	સ્વ + ઈચ્છા	સ્વેચ્છા
અ + ઈ	એ	ગણ + ઈશ	ગણેશ
આ + ઈ	એ	યથા + ઈષ્ટ	યથેષ્ટ
આ + ઈ	એ	મહા + ઈશ	મહેશ
અ + ઉ	ઓ	વન + ઉત્સવ	વનોત્સવ
અ + ઊ	ઓ	નવ + ઊઢા	નવોઢા
આ + ઉ	ઓ	મહા + ઉદ્ધિ	મહોદ્ધિ
આ + ઊ	ઓ	ગંગા + ઊર્મિ	ગંગોર્મિ
અ + ઋ	અર્	સપ્ત + ઋષિ	સપ્તર્ષિ
આ + ઋ	અર્	મહા + ઋષિ	મહર્ષિ

‘ઋ’ સ્વર સંસ્કૃતમાં જે રીતે ઉચ્ચારાતો હતો, તે રીતે ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાતો નથી. તેથી તેની સંધિ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણને જ અનુસરે છે. તેથી તેને નિયમ તરીકે જ.

કેટલાક શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડીએ ?

હરેન્દ્ર - (ક) હર + એન્દ્ર (ખ) હરિ + એન્દ્ર (ગ) હર + ઈન્દ્ર (ઘ) હરિ + ઈન્દ્ર

પરોપકાર - (ક) પરો + પકાર (ખ) પર + ઉપકાર (ગ) પરી + ઉપકાર (ઘ) પરા + ઉપકાર

વિદ્યોપાસના - (ક) વિદ્યાર્થી + ઉપાસના (ખ) વિદ્યો + પાસના (ગ) વિદ્યા + ઉપાસના (ઘ) વિદ્યુ + ઓપાસના

સાચા વિકલ્પ મળ્યા ? હરેન્દ્ર - હરિ + ઈન્દ્ર (ઘ), પર + ઉપકાર (ખ), વિદ્યા + ઉપાસના (ગ).

(ઈન્દ્ર - માં ઈ હ્રસ્વ આવશે, તે યાદ રાખવું.)

હવે બીજી એક વાત. તમે જ્યારે ‘કૈલાસ’ શબ્દ બોલો ત્યારે ખરેખર શું બોલો છો ? ‘કૈલાસ’, ‘કઈલાસ’ કે ‘કયલાસ’. ‘મૈત્રી’ બોલો ત્યારે ‘મૈત્રી’ બોલો છો, ‘મઈત્રી’ બોલો છો કે ‘મયત્રી’ ? કંઈ સમજાયું ? બોલતી વખતે ‘અ’ સ્વર પછી જો ‘ઈ’ સ્વર આવે તો તે ‘ઈ’ના બદલે ‘ય’ બોલાય કે સંભળાય છે. ‘જયશ્રી કૃષ્ણ’ના બદલે ‘જેશ્રીકૃષ્ણ’ સંભળાય છે, તે તમે જોયું હશે. બીજા શબ્દ બોલી જુઓ તો વધુ ખ્યાલ આવશે. ‘પૈસા, નૈઋત્ય, વૈકુંઠ’ વગેરે.

એ જ રીતે ‘ગૌરી’ના બદલે ‘ગવરી’ સાંભળ્યું હોય, એવું બન્યું છે ? ‘ઈ’ના ‘ય’ની જેમ ‘ઉ’નો ‘વ’ સંભળાય છે. તમે કૌતુક (કઉતુક, કવતુક), મૌલિક (મઉલિક, મવલિક), ચૌદશ, ‘ઔરંગઝેબ - બોલી જુઓ અથવા બીજા બોલે ત્યારે ધ્યાનથી સાંભળો. તમને સમજાશે કે આ પણ એક પ્રકારની સંધિ જ છે. સંધિના ઉદાહરણરૂપે આ નિયમ જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
ઈ/ઈ + અ/આ	ય	ઈતિ + આદિ	ઈત્યાદિ
ઉ/ઉ + અ/આ	વ	સુ + આગત	સ્વાગત
ઋ + અ/આ	ર્	પિતૃ + આજ્ઞા	પિત્રાજ્ઞા

ચાલો, નીચેના શબ્દોની સંધિ કરીએ :

(1) પ્રતિ + અક્ષ (2) પરિ + આવરણ (3) વિ + અર્થ (4) સુ + આગત (5) ગુરુ + આજ્ઞા.

સંધિ કરી ? ઉત્તર જોઈએ : (1) પ્રત્યક્ષ (2) પર્યાવરણ (3) વ્યર્થ (4) સ્વાગત (5) ગુર્વાજ્ઞા.

સંસ્કૃતમાં આ નિયમ ‘યણ’ સંધિ તરીકે ઓળખાય છે. એ જ રીતે ‘અયાદિ’ સંધિ પર પણ નજર નાખવી જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
એ + અ	અય	ને + અન	નયન
ઐ + અ	આય	ગૈ + અક	ગાયક
ઓ + અ	અવ	પો + અન	પવન
ઔ + અ	આવ	પો + અક	પાવક

હવે, વ્યંજન સંધિ સમજવા ફરીથી ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા પાસે જઈએ.

	અઘોષ- અલ્પપ્રાણ	અઘોષ- મહાપ્રાણ	ઘોષ- અલ્પપ્રાણ	ઘોષ- મહાપ્રાણ	અનુ- નાસિક	પાર્શ્વિક	પ્રકંપી	સંઘર્ષી	અર્ધ- સ્વર
કંઠ્ય	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ			હ	
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ			શ	ય
	સ્પર્શસંઘર્ષી								
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ળ		ષ	
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	ર	સ	
ઓષ્ઠ્ય	પ	ફ	બ	ભ	મ				વ

કંઠ્ય, તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંત્ય અને ઓષ્ઠ્ય - એ ઉચ્ચારણ અનુસાર ધ્વનિઓના વર્ગ છે. કેટલાક વિદ્વાનો એને પ્રથમ અક્ષર એટલે કે 'ક, ચ, ટ, ત, પ' વર્ગ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એટલે કે 'ક' વર્ગના કોઈ ધ્વનિમાં સંધિ અનુસાર બદલાવ આવે તો મહદંશે તે તેના જ વર્ગનો અન્ય ધ્વનિ લેશે. જેમકે, આપણે સૌથી પહેલા 'વાક્-અવયવ'નું ઉદાહરણ જોયું હતું. 'ક'માં ઘોષત્વ ઉમેરાય તો 'કંઠ્ય' વર્ગ કે 'ક' વર્ગના જ ઘોષ ધ્વનિ તરીકે તેમાં પરિવર્તન આવે. તેથી 'ક'નો 'ગ' થાય. એટલે કે 'અઘોષ ધ્વનિ પછી ઘોષ ધ્વનિ આવે તો તે સમવર્ગીય ઘોષ ધ્વનિ થાય.' એવો નિયમ કહી શકાય.

	અઘોષ-અ.પ્રા.	અઘોષ-મ.પ્રા.	ઘોષ-અ.પ્રા.	ઘોષ-મ.પ્રા.
કંઠ્ય	ક	ખ	ગ	ઘ
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ
	સ્પર્શસંઘર્ષી			
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ
ઓષ્ઠ્ય	પ	ફ	બ	ભ

આ સંધિના કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

	સંધિપ્રક્રિયા	સંધિશબ્દ
દિક + અંત	ક + અ - ક > ગ	દિગંત
ષટ્ + આનન	ટ + આ - ટ > ડ	ષડાનન
જગત + ગુરુ	ત + ગ - ત > દ	જગદ્ગુરુ
અપ + જ	પ + જ - પ > બ	અબજ

કેટલાક શબ્દોનો સંધિવિગ્રહ કરીએ ?

- (1) વાગ્દાન (ક) વા + ગ્દાન (ખ) વાગ્ + દાન (ગ) વાક્ + દાન (ઘ) વા + ક્દાન
 (2) ષટ્કોણ (ક) ષટ્ + કોણ (ખ) સત્ + ગુણ (ગ) સય્ + ગુણ (ઘ) સદ્ + ગુણ
 (3) સદ્ગુણ (ક) સદ્ + ગુણ (ખ) સત્ + ગુણ (ગ) સય્ + ગુણ (ઘ) સડ્ + ગુણ
 જવાબ જોઈએ ? (1) (ગ) વાક્ + દાન (2) (ક) ષટ્ + કોણ (3) (ખ) સત્ + ગુણ

(નોંધ : કેટલાંક પુસ્તકોમાં તત્, સત્ આદિને બદલે તદ્, સદ્ - આદિથી સંધિ છૂટી પાડે છે. પણ 'તદ્ કે સદ્-નો પોતાનો અર્થ નથી. સંધિને કારણે તત્ અને સત્-માં આવતું પરિવર્તન છે. તેથી તત્, સત્ આદિથી જ સંધિ છૂટી પડે.)

હવે, અનુનાસિક સંધિ જોઈએ. તે પહેલાં તમે વિચારો કે જો 'ચંદ્ર' શબ્દમાં તમારે અનુસ્વાર નથી લખવો તો તમે કયો અક્ષર લખશો ? 'ન' - ચન્દ્ર - બરાબર ?, તમારે 'કંપન' શબ્દમાં અનુસ્વાર નથી લખવો. તો તમે કયો અક્ષર લખશો ? 'મ' - કમ્પન - બરાબર ? શા માટે આપણે 'ચન્દ્ર' કે 'કમ્પન' ન લખીએ ? કારણ કે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અનુસાર આપણે ઓષ્ઠ્ય વર્ગના ધ્વનિઓમાં 'પ, ફ, બ, ભ, મ' કહીએ છીએ. જેમાં 'મ' અનુનાસિક છે. તો આ પાંચમાંથી કોઈ પણ ધ્વનિ આગળ તીવ્ર અનુસ્વાર આવે તો તે જોડાક્ષરને આપણે 'મ' અક્ષર દ્વારા લખી શકીએ. અનુનાસિક સંધિમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. પહેલા શબ્દના અંતે જે વર્ગનો ધ્વનિ આવતો હોય, અને બીજા શબ્દનો આરંભ 'મ' કે 'ન' ધ્વનિથી થાય તો પહેલા શબ્દને અંતે તે જ વર્ગનો અનુનાસિક ધ્વનિ ઉચ્ચારાય. નીચેનો કોઠો જોતાં વિગત સ્પષ્ટ થશે.

વર્ગ	અઘોષ અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ	+	અનુ-નાસિક ધ્વનિ		સંધિ
કંઠ્ય	ક		ક	વાક્+મય	વાકમય
તાલવ્ય	ચ		ચ		
મૂર્ધન્ય	ટ	મ	ણ	ષટ્+માસ	ષણમાસ
દંત્ય	ત	ન	ન	ઉત્+નયન	ઉત્ત્રયન
ઓષ્ઠ્ય	પ		મ		

નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો :

- (1) દિક્ + મૂઠ (2) સત્ + મતિ (3) ચિત્ + મય (4) જગત + નાથ (5) સત્ + નારી
 ઉત્તર જોઈએ (1) દિક્મૂઠ (2) સન્મતિ (3) ચિન્મય (4) જગન્નાથ (5) સન્નારી

વ્યંજન પછી 'મ' આવે તો ઉપર જોઈ તેમ સંધિ થાય. પરંતુ, 'મ' પછી અન્ય વ્યંજન આવે તો 'મ'નું અનુસ્વારમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે,

	સંધિશબ્દ		સંધિશબ્દ
કિમ્ + ચિ	કિંચિત	સમ્ + તોષ	સંતોષ
સમ્ + યોગ	સંયોગ	સમ્ + વાદ	સંવાદ
સમ્ + રક્ષણ	સંરક્ષણ	સમ્ + લગ્ન	સંલગ્ન

વિસર્ગ સંધિ :

બે શબ્દો ભેગા થાય ત્યારે પહેલા શબ્દને અંતે જો વિસર્ગ આવતો હોય તો તેમાં જુદાં ધ્વનિપરિવર્તન આવતાં હોય છે. આવી સંધિને વિસર્ગ સંધિ કહે છે.

→ વિસર્ગ પહેલાં 'અ' સ્વર અને પછી 'અ' સ્વર અથવા અન્ય કોઈ પણ ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો 'ઓ' થાય.

- અધઃ + ગતિ - અધોગતિ

- મનઃ + બલ - મનોબલ
- વિસર્ગ પહેલાં 'અ' અને 'આ' સિવાયના અન્ય કોઈ પણ સ્વર હોય અને વિસર્ગ પછી અન્ય કોઈ પણ સ્વર કે ઘોષ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'ર' થાય છે.
 - નિઃ + આહાર - નિરાહાર
 - નિઃ + ધન - નિર્ધન
- વિસર્ગ પહેલાં 'ઈ', 'ઉ' અને વિસર્ગ પછી - 'ક, પ, ટ, ફ' - માંથી કોઈ પણ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'ષ' થાય.
 - દુઃ + કર્મ - દુષ્કર્મ
 - ચતુઃ + પાદ - ચતુષ્પાદ
 - નિઃ + ફળ - નિષ્ફળ
 - ધનુઃ + ટંકાર - ધનુષ્ટંકાર
- વિસર્ગ ધરાવતા 'નિઃ' પ્રત્યય પછી 'ર' ધ્વનિ આવે તો 'ની' દીર્ઘ થાય છે અને વિસર્ગનો લોપ થાય છે.
 - નિઃ + રોગ - નીરોગ
 - નિઃ + રસ - નીરસ
- વિસર્ગ પછી 'ચ', 'છ' કે 'શ' ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'શ' થાય.
 - નિઃ + ચિંત - નિશ્ચિંત
 - મનઃ + ચક્ષુ - મનશ્ચક્ષુ
 - પુનઃ + ચ - પુનશ્ચ
- 'નિઃ', 'દુઃ' પૂર્વ પ્રત્યય પછી શ, સ આવે તો વિસર્ગ યથાવત્ રહે છે.
 - શ - નિઃશંક, નિઃશબ્દ, નિઃશસ્ત્ર, નિઃશુલ્ક, નિઃશેષ, નિઃશ્વાસ, નિઃસંકોચ,
 - સ - નિઃસંદેહ, નિઃસત્ત્વ, નિઃસ્વાર્થ,
 - દુઃસાધ્ય, દુઃસાહસ, દુઃસ્વપ્ન, દુઃશાસન
- વિસર્ગ પછી 'ત', 'સ' હોય તો વિસર્ગનો 'સ' થાય.
 - નમઃ + તે - નમસ્તે
 - અંતઃ + તત્ત્વ - અંતસ્તત્ત્વ
 - નિઃ + તેજ - નિસ્તેજ

ઉદાહરણો ધ્યાનથી વાંચ્યા હશે, તો સંધિના નિયમો સમજી શકાશે. અને યાદ રાખજો, સંધિ 'બોલવા'થી સમજાશે.

નીચેનાં વાક્યમાંથી સંધિ થયેલા શબ્દો શોધી શકશો :

1. સુદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે. (ગુણી-સદ્)
2. એ જ બાળક કુલોદ્ધારક થશે.

નોંધ :

મિત્રો, અહીં અન્ય એક બાબત જોઈ શકાય તેમ છે. તમે અંગસાધક પ્રત્યય ભણ્યા છો. તેમાં 'ત્વ', 'તા' પરપ્રત્યય ખ્યાલ હશે. આ પ્રત્યય વિશેષણ પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવે છે. જેમકે, 'ગુરુ - ગુરુત્વ, જડ - જડત્વ,

લઘુ - લઘુતા, માનવ - માનવતા વગેરે.

હવે, જો વિશેષણને અંતે 'ત્' વ્યંજન હોય અને તેને 'ત્વ' પ્રત્યય લાગે તો શું થાય ? 'ત્' બેવડાઈ જાય અને 'ત્વ' થાય. બરાબર ? તો વિશેષણ 'મહત્'ને 'ત્વ' લાગે એટલે 'ત્' બેવડાય અને 'મહત્ત્વ' લખાય. નીચેના શબ્દોની જોડણી હવે તમને સ્પષ્ટ થશે.

તત્ + ત્વ - તત્ત્વ

મહત્ + ત્વ - મહત્ત્વ

સત્ + ત્વ - સત્ત્વ

મહત્ + તા - મહત્તા

સત્ + તા - સત્તા

મિત્રો, આપણે આ પ્રકરણમાં સ્વરસંધિ અને વિસર્ગ સંધિની માહિતી મેળવી. તમે તેના આધારે વધુ મહાવરો કરશો.

